

Cvetka Knapič-Krhen

**JUGOSLAVENSKA RADNIČKA DRUŠTVA
U BEČU I GRAZU I POKUŠAJ OSNIVANJA
SAVEZA JUGOSLAVENSKIH RADNIČKIH
DRUŠTAVA NA PRIJELAZU STOLJEĆA (1888-1914)**

UDK 323.24 "1888—1914"
Prethodno saopćenje

Jugoslavenska radnička društva u Beču i Grazu i pokušaj osnivanja Saveza jugoslavenskih radničkih društava na prijelazu stoljeća (1888—1914)

CVETKA KNAPIC-KRHEN

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, SFRJ

JUGOSLAVENSKA RADNIČKA DRUŠTVA U AUSTRIJI*

Organizacije jugoslavenskih radnika u inozemstvu, tj. jugoslavenska radnička društva ili klubovi, nastaju u doba kada se već konsolidirao radnički pokret u gotovo svim evropskim zemljama. Devedesetih godina prošlog stoljeća osnovana su društva južnoslavenskih radnika u Beču, Berlinu, Budimpešti, Grazu, Hamburgu, Innsbrucku, Londonu, Parizu, Zürichu i vjerojatno u još nekim evropskim gradovima. Društva su se nazivala Jugoslavenska radnička društva i čini se da su članovi bili i radnici iz Bugarske. Socijalni sastav društava često također ne odgovara njihovom nazivu. U nizu društava (manje u Beču i Grazu) sudjeluju studenti, pretežno iz Srbije, za vrijeme svoga studija. (Većina tih studenata vraćala se poslije završnog studija u domovinu, pa je njihov boravak u inozemstvu obično trajao nekoliko godina.) Radnici, kao članovi spomenutih društava, prihvaćali su socijalistička načela, surađivali sa sličnim udruženjima drugih narodnosti (posebno slavenskih) sa socijaldemokratskim strankama i sindikalnim organizacijama u mjestima zaposlenja. Često su jugoslavenski radnici obavljali i razne odgovorne poslove u socijalističkim radničkim organizacijama i održavali stalne kontakte sa socijalistima u domovini. Nekoliko kasnijih prvaka socijalne demokracije u jugoslavenskom području steklo je dragocjena iskustva upravo u inozemstvu (Ivan Ancel, Nikola Veličković, Dimitrije Tucović) i neki od njih bili su članovi radničkih društava. Medusobni utjecaji i primjena ranije stečenih iskustava zapaženi su i u suprotnom smjeru. Niz socijalističkih prvaka iz Hrvatske i Slavonije djeluje u tim društvima poslije izгона iz Zagreba (Blaž Burkelje, Stjepan Lapuch, Đuro Martinić i drugi).

Spomenuta radnička društva djelovala su znatno slobodnije nego što bi mogla u domovini, premda je sloboda udruživanja ovisila o gradu, državi i režimu. Sva ta društva osnovana su u doba neprestanih progona socijaldemokratskih organizacija u jugoslavenskom području.

* Dio te problematike objavljen je već u obliku referata. Migracijske teme, Zagreb 1988, 39—47.

Politička i teritorijalna podjela jugoslavenskog područja i geografska udaljenost pojedinih društava od domovine znatno utječu na uvjete rada i neke specifičnosti u djelatnosti društava. Tako su Beč, Budimpešta i Graz gradovi, u kojima se najčešće zaustavljaju radnici u svom prvom susretu sa stranom zemljom. Razumljivo, obraćaju se društvima u potrazi za (često privremenim) zaposlenjem i traženju boljih uvjeta rada i života. Ta više ili manje »tranzitna i potporna« uloga društava dolazi posebno do izražaja u neprestanoj oscilaciji broja članova. Naravno, socijalne demokracije u domovini podržavale su potpurnu djelatnost društava i susretljivost prema pridošlicama. Taj se oblik rada nije prekinuo (možda se čak i bolje organizirano odvijao), sve dok su društva postojala. Važna za opstanak radnika, pomoć putujućim radnicima bila je jedna od djelatnosti društava. Sva su društva imala obrazovnu i kulturnu djelatnost, a neka od njih su se i više od ostalih politički angažirala. Jugoslavenska radnička društva u Beču, Budimpešti i Grazu trebalo je da postanu značajni oslonci radničkog pokreta u domovini, pa možda čak da preuzmu rukovođenje socijaldemokratskim pokretom, ukoliko bi došlo do zabrane djelatnosti socijalističkih radničkih organizacija u domovini. Tada bi ta društva kao neka vrsta organizacijskih jedinica, vjerojatno više ili manje potajno, preuzela rukovođenje organizacijom i eventualnim izdavanjem radničkih listova. To je posebno značajno za Socijaldemokratsku stranku Hrvatske i Slavonije, koja bi u slučaju zabrane pokušala da uz pomoć austrijskih (vjerojatno i slovenskih) socijalista rukovodi pokretom u sastavu nekoga od radničkih društava iz Austrije, vjerojatno iz Graza. (Na primjer, poslije zapljene »Slobode« i »Slobodne riječi« u Zagrebu, izlazi u Budimpešti, uz pomoć srpskih socijalista, ilegalni list »Crvena sloboda« 1903. i 1904. godine i kasnije.)

Jugoslavenska radnička društva u inozemstvu prolaze kroz dvije etape:

1. U prvoj etapi surađuju sa socijaldemokratskim strankama u kojima su stvorena i teže ka stvaranju saveza.
2. U drugoj etapi, kada su već ojačale socijaldemokratske stranke u domovini, jugoslavenska radnička društva u inozemstvu sve se više orijentiraju na kulturno-prosvjetni rad i imaju obilježje klubova.

Opstanak i rad socijaldemokratskih stranaka u domovini (s vremenom) nije više toliko ugrožen kao potkraj prošlog stoljeća. Podrška društava u susjednim zemljama više nije toliko neophodna. Angažirane u zemlji i zaokupljene vlastitim problemima više ili manje zaboravljaju na djelatnost tih društava i svi se kontakti svode jedino na objavljivanje kratkih dopisa u novinama socijaldemokratskih stranaka u domovini.

•JUGOSLAVENSKO RADNIČKO DRUŠTVO 'SLOGA' U BEČU

Društvo je osnovano 1891. godine. Čini se da je ono nastavilo rad ranijeg »Hrvatskog radničkog društva 'Sloga', osnovanog još 1888. Organizatori su najprije pokušavali osnovati pjevačko društvo »u kojem bi svoju hrvatsku pjesmu njegovali i njome se naslađivali«. Uredništvo »Radničkog glasnika« u Zagrebu pozdravlja inicijativu hrvatskih radnika u Beču i nagovještava svoju podršku u slanju pjesama.¹ Čini se da su osnivači društva ubrzo promijenili

¹ »Nas nekolicina hrv. radnika nakanili smo ovdje ustrojiti javno 'Hrv. radničko društvo' za podupiranje članova u svakom dobrom smislu [...]', *Radnički glasnik*, Zagreb, 15. III 1888.

svoje prvobitne namjere i pokušali osnovati radničko obrazovno-potporno društvo poput niza sličnih društava u Monarhiji u doba prije osnivanja Socijaldemokratske stranke u Austriji. Na osnivačkoj skupštini društvo smatra svojim osnovnim zadatkom »duševno i materijalno potpomaganje svojih članova, promicanje njihovih interesa i dizanje naobrazbe [...]».² Možda je prva zamisao osnivača i bila da se osnuje samo pjevački zbor, međutim interes je radnika izmijenio prvobitne namjere organizatora, i proširio djelatnost i na pomoć putujućim radnicima. Društvo redovno obavještava radnike u domovini o svom radu. U povodu gospodarske izložbe 1888. godine u Beču, formiran je poseban odbor za prihvaćanje i zbrinjavanje radnika koji će stići na izložbu iz Hrvatske.³

Nije poznato je li društvo osnovalo pjevački zbor i tako ostvarilo svoju prvobitnu namjeru. Društvo se, vjerojatno, bavilo prihvaćanjem radnika iz domovine i davanjem minimalnih novčanih pomoći radnicima koji su, ili tražeći posao došli u Beč, ili bili na proputovanju. Isto tako ne možemo utvrditi neko socijalističko obilježje u djelatnosti osnivača i društva uopće. Razumljivo je da od toga društva ne možemo očekivati neku veću aktivnost, ako uzmemo u obzir činjenicu da je društvo osnovano potkraj 80-ih godina. Ne može se utvrditi ni kontinuitet djelovanja društva »Sloga« iz 80-ih godina i društva osnovanog 1891. godine. Osnivačka je skupština održana 19. srpnja 1891. i društvo se dalje (odnosno ponovo) naziva »Hrvatsko radničko obrazovno društvo 'Sloga'«.⁴

Čini se da je ranije osnovano društvo prestalo djelovati 1890. godine, a postoji mogućnost da je i zabranjeno. U osvrtu na osnivanje »novog« društva »Sloga«, dopisnik »Radničkih novina« ne spominje uopće društvo osnovano 1888. godine. Prema njegovim riječima »historija našeg društva pada u vreme, kada su se na svima stranama u Austriji počela osnivati radnička udruženja u godinama 1885—1890. I naši su osnivači ganjani od policije do policije, bili zatvarani i protjerivani [...]. Pod jakim utjecajem austrijskog radništva društvo se osnovalo i konstituisalo [...]».⁵

»Sloga« je, vjerojatno, nastavila tradiciju starog društva, tj. potporno i obrazovno djelovati, i stoga ubrzo poslije osnivanja dolazi do trzavica između socijalista i onih članova, koji su bili više ili manje pristaše građanskih stranaka u domovini. Do nama poznate prepirke došlo je oko lista austrijske Socijaldemokratske stranke »Arbeiter-Zeitung«. Grupa socijalista vjerojatno je u

² Isto, 15. VI; 30. VII 1888.

³ Isto, 15. VIII 1888.

⁴ *Arbeiter-Zeitung*, Beč, 31. VII i 21. VIII 1891, Niederösterreichisches Landesarchiv, Vereinskataster K-XIII-36063-64, 30. VI 1891 (N Ö Statthaltereif).

⁵ U članku se spominje da je društvo osnovano 1890, a pravila potvrđena 30. ožujka te godine. Društvo je, međutim, službeno odobreno 30. VI 1891.

Ne možemo stoga prihvatiti mišljenje Vitomira Koraća da je društvo još 1888. god. podnijelo pravila na odobrenje i da su ona odobrena tek 1900. godine. Nesporazum (kod V. Koraća) vjerojatno je u tome što društvo mijenja pravila oko 1900. i od »Hrvatskog naobrazbenog društva 'Sloga'« postaje »Jugoslavensko radničko naobrazbeno društvo 'Sloga'«. Usp. *Vitimir Korać*, »Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji«, knjiga treća, Zagreb 1933, 155. *Stofan Kesić*, »Odnosi između jugoslavenskih radničkih društava u inostranstvu do 1914. godine. O stvaranju njihova jedinstvenog saveza». Iseljeničtvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom, Zagreb 1978, 474.

Kako je spomenuti članak pisan 1903. i vjerojatno prema sjećanju, ne možemo taj podatak uzeti kao pouzdan. *Radničke novine*, Beograd, 9. I 1903.

manjini i čini se da napušta društvo. Uredništvo lista »Arbeiter-Zeitung« objavljuje napadaj »rođenog Hrvata« na društvo »Sloga« i odgovor uprave društva. Uredništvo toga lista ne miješa se u razmirice među članovima, premda se u oba dopisa spominju i stavovi članova prema listu. Iz citiranih izvjava nekih članova i predsjednika društva može se zaključiti da je društvo protiv svakoga socijalističkog pokreta. U odgovoru odbora društva uredništvo lista, demantiraju se, međutim, izvjava predsjednika i upozorava autor članka da je morao najprije točno prevesti izvjava i tek poslije kritizirati predsjednika. Odbor naglašava da društvo trajno i veoma cijeni list »Arbeiter-Zeitung« i tvrdi da ne bi došlo do bacanja spomenutih novina da radnici, odnosno neki članovi društva, nisu bili isprovocirani.⁶ Iz odgovora odbora, upućenog redakciji »Arbeiter-Zeitung«, ne može se ocijeniti karakter društva. U godinama 1890—1892. u Beču radi i Ivan Ancel, kasnije jedan od osnivača i prvaka Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije. Ancel je upravo u Beču stekao prva saznanja o socijalističkom radničkom pokretu i bio vrlo aktivan. Začuduje nas stoga da se njegovo članstvo ili rad u društvu uopće ne spominju. (Poznat je, međutim, njegov dolazak u Beč i posjet društvu »Sloga« nekoliko godina kasnije.) Našu pretpostavku o tome da socijalistički radnici (privremeno) napuštaju društvo potvrđuje i izvjava bečkog dopisnika koji javlja uredništvu »Hrvatskog radnika« u Zagrebu o društvu »Sloga«: »To socijalističko društvo, koje je godine 1888. liepimi namjerami kao hrvatsko radničko društvo 'Sloga' ustrojeno, a kasnije od raznih elemenata kroz socijalno-demokratsko društvo preustrojeno [...].⁷

Socijalisti ponovo djeluju u društvu u drugoj polovini 1894, jer »[...] nanovo su se našli nekoliko svesnih drugova, koji su društvo povelj korakom kojim danas ide, korakom socijalističke ideje [...].⁸

Društvo je, vjerojatno, počelo aktivnije raditi tek u 1895. godini. U proljeće te godine, naime, otvoren je tečaj za učenje sviranja i osnovan tamburaški zbor, koji postaje glavnim prihodom društva. U toj godini postoji već i društvena knjižnica. Naredne godine javlja uredništvo »Hrvatskog radnika« (u jednom od svojih brojnih napada) za »Slogu«: »[...] čujemo da je na rubu rasula. Ne ima više svojih običnih sastanaka, a nit članova. Poznati zagrebački drug došao je prije kratkog vremena u Beč, ne znamo da li opielo čitati, ili ih sokoliti da ne malakšu.«⁹

Upravo te godine »Sloga« ne miruje i može se pohvaliti svojom djelatnošću. Broj članova često opada i raste zbog velike fluktuacije radne snage u to doba, što ne znači da društvo ne radi. Možda je i dolazak »druga« iz Zagreba (misli se na Ivana Ancela) zaista pridonio boljoj organizaciji i radu društva. Uopće se ne može govoriti o malom broju članova, jer je skupštini prisustvovalo oko 300 osoba. Upravo tom skupu prisustvuju i neki pristaše odnosno članovi »Radničkog kluba« i u polemici s Ivanom Ancelom¹⁰ brane politiku »Hrvatskog

⁶ *Arbeiter-Zeitung*, 2. X i 30. X 1891.

⁷ *Hrvatski radnik*, Zagreb, 25. VIII 1896.

⁸ *Radničke novine*, Beograd, 9. I 1903.

⁹ *Arhivski radnik*, Zagreb, 25. VII 1896.

¹⁰ Ivan Ancel zadržava se u Beču na proputovanju, jer sudjeluje kao delegat Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije i slovenske socijalne demokracije na četvrtom kongresu Druge internacionale, 27. VII—1. VIII 1896. u Londonu. *Sloboda*, Zagreb, 6. VIII 1896. Usp. S. Kesić, n. dj., 474.

radnika». Na tom istom skupu govore i prvaci Slovenske socijalne demokracije Etbin Kristan i Jože Zavertnik o privrednoj i političkoj situaciji u Hrvatskoj i Sloveniji. O stanju u Dalmaciji govori N. Majković. Društvo organizira još nekoliko skupština s predavanjima i raspravama o mogućnosti primanja svih radnika sa južnoslavenskog područja u društvo. Potkraj godine izabran je i delegat, koji će društvo zastupati na kongresu Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije u Zagrebu i delegat za kongres austrijskih sindikata.¹¹

Na godišnjoj skupštini 1897. godine raspravljalo se o izmjeni pravila društva. Vjerojatno se tada nastavlja rasprava iz prošle godine u tom smislu da članovi društva mogu biti svi Jugoslaveni, te da se društvo zove Jugoslavensko radničko društvo. Premda na skupštinama učestvuju osim Hrvata, članova društva, također Srbi i Slovenci i surađuju u društvu (npr. Nikola Veličković i Etbin Kristan), društvo se formalno naziva »Hrvatsko radničko društvo 'Sloga'«. Na godišnjoj skupštini održano je predavanje »Socijalizam i kulturna stremljenja Južnih Slavena«. ¹² Potkraj 90-ih godina osjećaju se izvjesne promjene u radu društva. Na prijelazu stoljeća vjerojatno se mijenjaju pravila i naziv. Društvo se, naime, sada zove »Jugoslavensko radničko naobrazbeno društvo 'Sloga'«. Obraćajući se Hrvatima, Srbima, Slovencima i Bugarima, član »Sloge« objavljuje u zagrebačkoj »Slobodi« dopis u kojem govori o položaju radnika i progonima socijalista u domovini te utvrđuje: »[...] U Austriji je nešto bolje. Tu si je radništvo nakon dugih i teških borba neka prava izvojstilo i tako smijemo i mi kao inozemci naobrazbeno radničko društvo stvoriti i tu se po mogućnosti sami naobraziti.« O svom društvu kaže: »Jugoslavensko radničko naobrazbeno društvo 'Sloga' je jedino društvo koje bez razlike narodnosti ili vjere svakog Jugoslavena, bio on Hrvat, Srbin, Slovenac, Bosanac itd. u svoje kolo prima [...]«. ¹³

Na takvu orijentaciju društva i njegovo južnoslavensko obilježje djeluje, vjerojatno, i pokušaj zbližavanja južnoslavenskih socijalista u domovini (od Osnivačkog kongresa Jugoslavanske socijalnodemokratske stranke u Ljubljani 1896. dalje), i to što su šovinističke istupe građanskih stranaka u Hrvatskoj hrvatski i srpski socijalisti osuđivali. Ne smijemo zanemariti ni činjenicu da potkraj 90-ih godina djeluju u društvu dva vodeća zagrebačka socijalista, Stjepan Lapuch i Đuro Martinić. Čini se da upravo Martinić reorganizira društvo na južnoslavenskoj osnovi i još je niz godina na čelu društva.¹⁴

¹¹ *Arbeiter Zeitung*, 17. XII 1896. Usp. Fritz Klenner, »Hundert Jahre österreichische Gewerkschaftsbewegung«, Wien 1981, 39, 331.

¹² Prema naslovu predavanja može se pretpostaviti da je predavač Etbin Kristan, *Arbeiter Zeitung*, 23. I 1897.

¹³ *Sloboda*, 23. V 1901.

¹⁴ Osnivački kongres Jugoslavanske socijalnodemokratske stranke održan je 15. i 16. kolovoza u Ljubljani.

Stjepan Lapuch i Đuro Martinić djelovali su niz godina u Zagrebu do 1896—1897. Stjepan Lapuch je kao urednik *Slobode* i član Glavnog odbora Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije osuđen u Mitrovačkom procesu. Poslije izlaska iz zatvora, vjerojatno je izgnan iz Zagreba. Izgon Đure Martinića *Hrvatski radnik* komentira riječima »[...] Mi smo ali saznali, da je on tjerao kolportazu raznim prevratnim spisima, što se ali našoj policiji nije svidjelo, pa ga ona molila, da ode s tim u svoj kraj [...]«, *Hrvatski radnik*, 25. XI 1898. Ime vodećeg socijalista u Osijeku Dragutina Spenna, koji je izgnan iz Osijeka 1895. i tada otišao u Beč, ne spominje se. Činjenica da je on i dalje održavao kontakte s osječkim socijalistima može navesti na pomisao da je D. Spenn pridonio većoj djelatnosti društva.

Materijalno već donekle stabilna, «Sloga» donosi odluku o pomoći jugoslavenskim radnicima i upozorava: »[...] sve drugove koji u Beč putuju, na ovo jedino radničko jugoslavensko naobrazbeno društvo, koje uz održavanje raznih znanstvenih i poučnih predavanja pruža svojim članovima, po mogućnosti i materijalnu potporu.«¹⁵

Društvo slavi desetogodišnjicu svoga rada u rujnu 1901. godine, tj. »prve utemeljiteljne svečanosti, spojene sa koncertom vlastitog tamburaškog zбора«. Proslavi prisustvuju delegati društva «Danica» iz Graza, članovi odnosno delegati sličnih društava kao što su poljsko radničko društvo «Rovnost» i rutensko radničko društvo «Postup». Proslavi prisustvuje i delegat Saveza krojačkih radnika Austrije. Uz tamburaški zbor društva «Danica» iz Graza, na proslavi nastupaju i pjevački zbor krojačkih radnika «Liederheim» i zbor tipografskih radnika iz Beča.¹⁶

Na godišnjoj skupštini 1902. prihvaćena su nova pravila društva.¹⁷ Članovi «Sloge» prihvaćaju zaključke jugoslavenske socijalističke konferencije, održane u travnju 1902. u Zagrebu (u povodu proslave desetogodišnjice izlaska lista «Sloboda»). Na svojoj polugodišnjoj skupštini u kolovozu 1902. zaključuju da će novčanu pomoć davati samo putujućim radnicima, članovima onih radničkih organizacija koje su prihvatile zaključke «Uskišnje konferencije u Zagrebu».¹⁸

Narednih godina društvo redovno održava godišnje, polugodišnje skupštine i razna predavanja. Broj članstva (prema prihodima) u opadanju je i društvo često u radničkim listovima poziva radnike na opis.

Čini se da oko 1903. ponovo dolazi do trzavica među članovima. Njihov se broj sveo na 37. Na godišnjoj i polugodišnjoj skupštini zaključeno je da predavanja treba da sadrže »podlogu socijaldemokratsku, a sem toga, da se drže predavanja o radničkim udruženjima i sindikatima«. Donesena je i odluka o otvaranju tečaja za agitatore i tečaja njemačkog jezika.¹⁹ U toku 1905. godine broj je članova u porastu, a u nekoliko narednih godina ponovo opada. Premda je Beč bio manje ili više jedno od polaznih mjesta za dalja putovanja (posebno zanatskih radnika), česte promjene članova uprave (i neki manji nagovještaji u radničkim listovima) ukazuju i na unutrašnje trzavice, koje dovode do posebnih sastanaka o potrebi djelovanja i daljnjem opstanku društva u 1908. godini.²⁰

Godišnje skupštine i stručna popularna predavanja (npr. o alkoholizmu ili ciklus predavanja Steve Ivanića o »radničkim bolestima«) održavaju se i dalje. Vjerojatno je u društvu «Sloga» došlo do utjecaja anarhosindikalista. Zbog toga je u listopadu 1910. održana izvanredna skupština. Predsjednik društva Dušan Živanović »koji ovdje u Beču zauzima jedno od vrlo vidnih mesta i u partiji i sindikatu« zatražio je oštru osudu grupe članova, nezadovoljne radom «Sloge». Nazivajući tu grupu anarhistima i kleveticima, dopisnik beogradskih »Radničkih novina« nastavlja: »Drugovi se sjećaju koliko su nesreće

¹⁵ *Sloboda*, 6. IX 1900.

¹⁶ *Isto*, 22. VIII, 18. i 26. IX 1901.

¹⁷ *Radničke novine*, 16. III 1902.

¹⁸ *Sloboda*, 5. IX 1902; *Radničke novine*, 17. VIII 1902.

¹⁹ *Radničke novine*, 7. i 11. I 1903; *Slobodna riječ*, Zagreb, 18. II 1904.

²⁰ *Radničke novine*, 21. II i 31. XII 1906; 10. VII 1907; 19. VIII 1908.

naneli takovi tipovi socijalističkome radu drugova u Pešti. Oni su svima mogućim sredstvima ometali rad uprave [...]. Klevetali su ne samo naše drugove iz uprave već i drugove iz Partije u Beogradu.²¹ Čini se da utjecaj grupe anarhosindikalista (koji su pokušavali ometati rad više društava u inozemstvu) nije imao veliko značenje, jer je već u proljeće 1911. izabran novi odbor »Sloge« i društveni rad postaje nešto življiji pošto se društvo »uspelo osloboditi anarhista« i sada nastoji da »kod članova razvije potrebu za uzdizanje klasne svesti putem radničke štampe.«²² Usprkos svim nesuglasticama, dolazi već u 1910. do znatnog porasta članova a u 1911. u društvo je učlanjeno oko 100 osoba.²³

Najavljena je i dvadesetogodišnjica rada »Sloge«, ali nam nije poznato je li proslava održana. Velik broj članova napušta Beč u 1912. godini i društvo ponovo bira novu upravu. Vjerojatno je velika nezaposlenost 1912. i 1913. godine razlog što mnogi radnici napuštaju Beč. Premda iz istih razloga dolazi u Beč velik broj stolarskih radnika iz Hrvatske, oni uglavnom ne traže pomoć od članova »Sloge« te se više ili manje oslanjaju na obećanja o zaposlenju i pomoći od članova društva »Prosvjeta«, iako su ranije bili članovi socijaldemokratskih, odnosno sindikalnih organizacija u domovini. Društvo »Sloga« i dalje postoji, premda je 1913. znatno smanjen broj članova. Izbijanjem prvoga svjetskog rata prestaje i djelatnost »Sloge«.²⁴

Uz podijeljenost članova, na priličnu pasivnost društva (za razliku od ranijih godina) djeluje i to što u društvu nema starije generacije socijalista.

Socijaldemokratske stranke u domovini previše su zaokupljene radom u svojim sredinama. Uvjerena da bi upravo ti radnici, koji se nalaze u zemljama s razvijenijim radničkim pokretima, imali svoja iskustva prenijeti na radnike u domovini, rukovodstva stranaka u matičnim pokrajinama gotovo ne vode više računa o društvima u inozemstvu. Sva su ta društva više ili manje prepuštena sama sebi. Aktivniji socijalisti angažiraju se u strukovnim i političkim organizacijama zemlje u kojoj borave i ne mogu se intenzivnije posvetiti radu u društvu. U devedesetim godinama rad društva podržavaju vodeći socijalisti iz Hrvatske, Slavonije i Slovenije, a poslije 1900. članovi »Sloge« manje-više prepušteni su sami sebi. U društvu ne nailazimo na veći broj studentske omladine (koja samo povremeno posjećuje predavanja ili neki skup) kao u nekim drugim društvima (na primjer, u Parizu ili u društvu »Budućnost« u Berlinu gdje neko vrijeme boravi i Dimitrije Tucović).

Možda nisu sasvim na mjestu česti prigovori (pojediniaca u radničkim listovima) da su se društva pretvorila u tamburaške zborove. Treba uzeti u obzir i njihove uvjete rada. Pretjerani su zahtjevi da ta društva školuju političke radnike. Ako spomenemo i to da su u Beču djelovala druga nacionalna društva i uživala značajnu podršku građanskih stranaka u Hrvatskoj, a i Austriji, možemo ipak reći da je »Sloga« više pridonijela razvoju socijalističkoga radničkog pokreta od raznih odgojno-obrazovnih društava u domovini, koja su sav svoj rad svela na potpurnu djelatnost.

²¹ Skupština je održana 24. X 1910 (prije toga održana je godišnja i polugodišnja skupština). *Radničke novine*, 2. X 1910. Usp. S. Kenić, n. dj., 484.

²² Dopisnik je Čolović Ivan, *Radničke novine*, 22. IV 1911.

²³ Isto, 29. IV 1911, 28. V 1912.

²⁴ Isto, 29. IV 1911, 28. V 1912; *Slobodna riječ*, 14. VIII 1912.

Suradnja »Sloge« sa Socijaldemokratskom strankom Austrije

Austrijski su socijalisti pomagali svim socijalističkim društvima, bez obzira na nacionalnost njihovih članova. Tadašnji organ Socijaldemokratske stranke Austrije »Arbeiter-Zeitung« redovito donosi vijesti o radu radničkih društava i objavljuje njihov popis uz adrese svih socijalističkih radničkih organizacija u Austriji, pa tako među njima nalazimo i društvo »Slogu«. Austrijski socijaldemokrati često posjećuju i skupštine naših radnika. Vjerojatno su upravo austrijski socijaldemokrati pomogli jugoslavenskim socijalistima da preuzmu rukovođenje društvom.²⁵

Jugoslavenski radnici, članovi društva »Sloga« ujedno su članovi austrijskih sindikalnih organizacija, brinu se o upisu novih radnika u strukovne organizacije, a neki od njih aktivno surađuju u raznim forumima i biraju delegate za kongrese austrijskih sindikata.²⁶ Priključuju se masovnim akcijama austrijskih socijalista i 1911. godine sudjeluju u prvomajskoj povorci samostalno, kao društvo. Član društva Ivan Čolović oduševljeno opisuje tu proslavu riječima: »[...] VI. becirk, u kojem je stan jugoslavenskog društva 'Sloge', imao se od ovog stana krenuti u 1 čas popodne, jer je tek tada mogao ući u cug koji je već odavna 'Girtlom' prolazio [...]. Posle održanog referata o značaju Majske demonstracije, u određeno vreme, nas oko 100 Jugoslavena, članova 'Sloge', krenuli smo se iz svog stana pred Dom VI. becirka [...].²⁷ Jugoslavenski radnici isto tako sudjeluju u masovnim demonstracijama protiv skupoće u Beču u rujnu 1911. godine.²⁸ Vjerojatno su jugoslavenski radnici češće sudjelovali u sličnim masovnim akcijama radnika, o čemu nije ostalo zabilježenih tragova.

»Sloga« i radnički pokreti u jugoslavenskim područjima

Suradnja sa socijalistima, odnosno s njihovim strankama u domovini, ovisila je pretežno o osobnim kontaktima vodećih socijalista i o članovima pojedinih društava. Prema nacionalnom sastavu društva i prema angažiranosti pojedinih stranaka prema društvu »Sloga«, mogao bi se njegov rad podijeliti na dvije etape:

prvu — do održavanja Jugoslavenske socijalističke konferencije 1902. u Zagrebu, i

drugu — od 1902. do prvoga svjetskog rata.

Naravno, ta se podjela ne može uzeti sasvim strogo, pogotovo zbog toga što su često upravo pojedinci odigrali značajnu ulogu u organizaciji i radu samog društva. Osim imena članova uprave društva i angažiranosti prvaka pojedinih socijalnih demokracija, treba uzeti u obzir i odnos broja vijesti i dopisa u listovima pojedinih stranaka (npr., »Sloboda«, »Nova Sloboda«, »Slobodna riječ« i »Radničke novine«).

Angažiranost i pažnja socijalnih demokracija u jugoslavenskim zemljama prema tim društvima često ovisi o njezinim osnovnim problemima rada, položaju u zemlji, snazi i stavovima u raznim situacijama.

²⁵ »[...] Pod jakim utjecajem austrijskog radništva društvo se osnovalo i konstituisalo«, *Radničke novine*, 9. I 1903.

²⁶ *Arbeiter-Zeitung*, 21. VIII, 2. X, 30. X 1891; 6. i 20. I 1893; 7. XII 1896.

²⁷ *Radničke novine*, 29. V 1911.

²⁸ Isto, 8. i 10. IX 1911.

Socijalna demokracija u Hrvatskoj i Slavoniji proživljava u doba Khuenovog režima razne etape svoga razvoja i u doba najžešćih progona traži oslonac u nekima od društava. Kasnije, kada se stranka pretežno angažira u političkom životu, ona ta društva zanemaruje. Srpska socijaldemokratska partija, osnovana 1903, održava donekle kontakte sa »Slogom« ali je društvo u to doba već izgubilo svoju prvobitnu namjenu. Srpski socijalisti zauzimaju stoga stanovište kako treba da se jugoslavenski radnici u inozemstvu uključe u radničke pokrete onih zemalja gdje se trenutno nalaze. Kasnije su upravo ti radnici imali prenijeti u domovinu svoja iskustva koja su stekli u zemljama s razvijenijim radničkim pokretima.

U razmatranju stavova jugoslavenskih socijaldemokratskih stranaka prema radničkim društvima u inozemstvu treba uzeti u obzir i političko-teritorijalnu podjelu jugoslavenskog prostora. Važnu ulogu ima i geografska udaljenost. Društvo »Sloga« (kao i još neka društva) trebalo je zapravo predstavljati neku vrstu organizacijske jedinice radničkih pokreta u domovini. Shvatljivo je stoga da se društva oslanjaju na onu matičnu stranku s kojom imaju najviše kontakata. Vodeći slovenski i hrvatski socijalisti nastoje u 90-im godinama prošlog stoljeća da »Sloga« zaista postane centrom djelovanja socijalista izvan uže domovine. Stoga najviše pažnje posvećuju upravo društvu »Sloga« u Beču, dok se u drugoj polovici 90-ih godina posvećuje više pažnje novoosnovanom društvu »Danica« u Grazu.

Glavni grad Monarhije i, prije svega, ideološki centar za sve socijaliste u zemlji, Beč je za slovenske socijaliste (sve do osnivanja vlastite stranke) u neku ruku centar radničkog pokreta u Sloveniji. Radnički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji isto je tako pod utjecajem austrijskih socijalista. Sve se zbiva unutar jedne države. Za socijaliste u Srbiji, sva se radnička društva nalaze u inozemstvu, pa je i razumljivo da se Srpska socijaldemokratska partija ne angažira posebno u radu »Sloge«. Slično kao što je Beč stjecište slovenskih i hrvatskih socijalista, postaje Budimpešta značajnim centrom za djelatnost srpskih socijalista. Srpska Socijaldemokratska partija se, prema tome, odnosi prema društvu »Sloga« s jednakom pažnjom kao prema svim jugoslavenskim radničkim društvima u ostalim evropskim gradovima. Dopisi i obavijesti o djelatnosti društva poslije 1902. brojniji su u »Radničkim novinama« od onih u »Slobodnoj riječi«, što nije dokaz za postojanje neke uže suradnje. Srpska socijaldemokratska partija je, kao što je već spomenuto, zauzela i dosljedno provodila stanovište kako se članovi društava u inozemstvu treba da uključe u rad radničkih organizacija u zemljama u kojima privremeno borave.

Glavne zasluge za organizaciju i rad društva do kraja prošlog stoljeća imaju zapravo pojedinci, tadašnji ili kasniji prvaci pojedinih pokreta na slavenskom jugu: Ivan Ancel, Etbin Kristan, Josip Kopač, kao tadašnji vođe radničkog pokreta Hrvatske i Slovenije, i osobe koje djeluju u društvu nekoliko godina, kao Nikola Veličković, kasnije jedan od prvaka socijalne demokracije u Srbiji, zatim Stjepan Lapuch i Đuro Martinić, niz godina aktivni u radničkom pokretu u Zagrebu. Zanimljiva je činjenica (a možda nam nedostaju podaci o tome) da se, npr., dugogodišnji prvak hrvatske socijalne demokracije Vitomir Korać često javlja na skupštinama društva »Danica« u Grazu, dok se u vijestima o djelatnosti »Sloge« ne spominje.

Zalaganje Etbina Kristana za rad »Sloge« zaista je požrtvovno. Uz niz predavanja, Kristan organizira sastanke i, čini se, usmjerava rad društva. Vjerojatno i koordinira suradnju s austrijskim socijaldemokratima.

Uoči osnivačkog kongresa Jugoslavanske socijalnodemokratske stranke u Ljubljani, Etbin Kristan govori članovima društva o značenju osnivanja stranke i podnosi izvještaj s osnivačkog kongresa na narednoj skupštini društva.²⁹ »Sloga« bira na jednoj od svojih skupština delegata za drugi kongres Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije. Članovi vrlo ozbiljno raspravljaju o agrarnom pitanju u Hrvatskoj i Slavoniji, jednoj od točaka dnevnog reda kongresa.³⁰

Josip Kopač podnosi na kongresu izvještaj o radu »Sloge«, odnosno o socijalističkoj djelatnosti Jugoslavena u Beču i prenosi kongresu želju jugoslavenskih radnika da se proširi krug suradnika oko lista »Sloboda«.³¹

Delegat »Sloge«, tadašnji predsjednik društva Josip Vrbić, prisustvuje proslavi 10-godišnjice »Slobode«, odnosno Jugoslavenskoj socijalističkoj konferenciji 1902. u Zagrebu.³²

»Sloga« i političke prilike u domovini

Djelatnost društva povećala se u drugoj polovici 90-ih godina zahvaljujući prvcima socijalne demokracije iz Hrvatske i Slovenije. Sazivaju se skupštine, održavaju predavanja i donose rezolucije.

U 1896. godini održane su tri skupštine na kojima se osuđuju političke prilike u Hrvatskoj. Kao što su socijalisti u Zagrebu u to vrijeme poduzimali neke zajedničke akcije s hrvatskim radnicima, tako su i u Beču održane dvije skupštine kojima prisustvuju i članovi hrvatskih kulturno-prosvjetnih društava.

Na skupštini održanoj 19. srpnja 1896. Ivan Ancel i Etbin Kristan osuđuju u svojim govorima politiku građanskih stranaka u Hrvatskoj i Slavoniji. Dolazi i do oštih rasprava između hrvatskih radnika i socijalista, članova »Sloge«. O političkim strankama u Sloveniji govore na skupštini Josip Kopač i Josip Zavertnik.³³

Narednoj skupštini koju sazivaju socijalisti ponovo prisustvuju i hrvatski radnici (koji nisu članovi »Sloge«). Etbin Kristan govori o političkim prilikama u Hrvatskoj i o rascjepu u Stranci prava. Dolazi do oštih polemika sa pravašima, okupljenim oko društva »Prosvjeta«.³⁴ Na obje spomenute skupštine dolazi do značajnih razilaženja u političkim stavovima, ali kada se raspravljalo o položaju radništva, svi sudionici nailaze na međusobno razumijevanje i podršku. Na primjer, jednoglasno je prihvaćena rezolucija »u kojoj se izjav-

²⁹ *Hrvatski radnik*, 10. X 1896.

³⁰ Možda je boravak Ivana Ancela u Beču dao poticaja članovima društva za raspravu o agrarnom problemu. Drugi kongres Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije održan je 25—27. XII 1896, *Sloboda*, 7. I 1897; *Arbeiter-Zeitung*, 17. XII 1896.

³¹ *Sloboda*, 7. I 1897; *Arbeiter-Zeitung*, 30. i 31. XII 1896.

³² *Sloboda*, 4. IV 1902. Naredne godine boravi u Beču Juraj Bukšek, jedan od vodećih socijalista iz Zagreba. Neki kontakti sa članovima »Sloge« nisu posebno zabilježeni. Bukšek govori na kongresu austrijske Socijaldemokratske stranke o strahovladi bana Khuena Héderváryja i političkim prilikama u Hrvatskoj i Slavoniji.

³³ Skupštinu su sazvali socijalisti s pozivom »svim Hrvatima, Slovencima i Srbima«. *Sloboda*, 6. VIII 1896; *Hrvatski radnik*, 25. VII 1896.

³⁴ Govornici (Muka, Despot, Ante Vugrin) odgovorili su »Etbinu Kristanu da će se hrvatski narod osvijestiti te pod barjakom stranke Prava i po nauci neumrog Starčevića doći do oslobođenja, te zbaciti sadašnju mađaronsku vladu, a time i jaram Mađarske [...].« *Hrvatski radnik*, 10. X 1896.

ljuju svi bez razlike solidarnim sa zagrebačkim slugarima». O teškom položaju zagrebačkih tipografa govorio je dugogodišnji predsjednik društva «Prosvjeta» Ante Vugrin. Govornik je i predložio tu rezoluciju. Raspravljalo se i o teškim uvjetima rada i položaju radništva u Dalmaciji.³⁵

Postupak vlasti prema Socijaldemokratskoj stranci Hrvatske i Slavonije osuđen je na nekoliko skupština. Protestnoj skupštini, održanoj 29. lipnja 1900, prisustvuju uz ostale članove društva Đuro Martinić i Stjepan Lapuch.³⁶

Na javnu skupštinu jugoslavenskih radnika u Beču, održanu 3. studenog 1901, u povodu rasprave «o stanju radnika u domovini» pozvani su kao govornici delegati, upućeni «od strane jugoslavenske socijaldemokratske stranke kod stranačkog zbora [...]». Na sastanku se ponovo raspravljalo o političkim prilikama u Hrvatskoj.³⁷

U doba žestokih progona Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije 1902—1903. godine, kada se sva jugoslavenska društva angažiraju u davanju moralne i financijske podrške, «Sloga» se drži više-manje pasivno. (Poznato je, međutim, da su se upravo austrijski socijalistički listovi angažirali u informiranju javnosti o zbivanjima u Hrvatskoj.) Postoji i mogućnost da protestni zborovi ili neke slične akcije nisu zabilježeni u austrijskim listovima, a nije bilo moguće o tome objaviti nešto u Zagrebu.

Značajniji zbor (od niza zborova), koji je organizirala «Sloga», održan je 1906. u znak protesta zbog potpisivanja ugovora o novom zajmu srpske vlade. Zbor donosi rezoluciju, u kojoj se osuđuje i ovaj nov zajam i celokupna politika buržoazije, koja je uperena protiv naroda i njegovih interesa.³⁸ «Sloga» povremeno proživljava unutrašnje krize zbog starih, naslijeđenih shvaćanja iz doba osnivanja društva. Taj problem uglavnom iščezava, kako bi se odjednom opet pojavio i doveo do unutrašnjih trzavica i dezorganizacije društva.

U nekoliko osvrta na rad društva, objavljenih u radničkim novinama, a i u oskudnim vijestima o održanim skupštinama osjeća se nastojanje članova da društvo zadrži socijalističko i jugoslavensko obilježje. Društvo tako proživljava jednu od jačih kriza potkraj 1902. i na početku 1903. godine. Upravni odbor poziva sve jugoslavenske radnike, bez razlike na narodnost, da se upišu u društvo: «[...] Hrvat ili Srbin, Bugarin ili Slovenac — pridružiti se treba onim koji sve sile žrtvuju radničkim interesima. Dužnost nam nalaže, da se borimo protiv ugnjetača, kakvih današnje društveno uređenje ima [...]. Tu ćemo borbu samo onda postići, ako podemo putem, koji nam pokazaše Marx i Lassalle, Marković i Pelagić.»³⁹

Članovi društva se žale da živi u Beču nekoliko stotina Jugoslavena, dok je u «Slogu» učlanjen samo neznatan broj. U pozivu, upućenom svim radnicima jugoslavenskog porijekla, oni naglašavaju: «Nije nam cilj proširivati ideje Velike Srbije ili Velike Hrvatske; niti smo mi osvetnici Dušanovi ili Zvonimirovi.»⁴⁰

³⁵ *Hrvatski radnik*, 10. X 1896.

³⁶ *Hrvatski radnik*, 27. VII 1900.

³⁷ Delegati Jugoslavanske socijaldemokratske stranke na kongresu Socijaldemokratske stranke Austrije bili su Etbín Kristan i Josip Kopač. Protokoll über Verhandlungen des Gesamtparteitages zu Wien, vom 2.—6. XI 1901, str. 161, 186.

³⁸ *Radničke novine*, 31. XII 1906.

³⁹ *Slobodna riječ*, 5. II 1903.

⁴⁰ *Radničke novine*, 7. I 1903.

Neke napomene o radu hrvatskih društava u Beču potkraj prošlog stoljeća

Uz Jugoslavensko radničko društvo »Sloga« djeluje u Beču nekoliko društava, organiziranih na nacionalnoj, odnosno obrazovno-kulturnoj osnovi. Neka od tih društava angažiraju se i u političkom životu i godinama nastoje da utječu na rad »Sloge«.

Od tih društava (Hrvatsko akademsko društvo »Zvonimir«, »Studentsko potporno društvo« i Hrvatsko-slovensko društvo »Tomislav«) najaktivnije je pravaški nastrojeno društvo »Prosvjeta« i istodobno najžešći protivnik članova »Sloge«. Budući da je društvo »Prosvjeta« raspolagalo znatno većim financijskim sredstvima od »Sloge« (jer ga, vjerojatno, uz građane koji žive u Beču potpomaže Stranka prava), ono organizira izdašnu pomoć za putujuće radnike. Socijalni sastav članstva nije izričito radnički. Građani hrvatske narodnosti, koji žive u Beču, u velikom se broju okupljaju oko »Prosvjete« i vjerojatno je materijalno potpomažu.⁴¹

Možda je upravo neuspjao pokušaj hrvatskih radnika da preuzmu vodeću ulogu u društvu »Sloga« doveo do osnivanja »Prosvjete«. Kao što su članovi spomenutog društva pokušavali da za sebe predobiju članove »Sloge«, tako isto pokušavaju socijalisti utjecati na radnike, članove »Prosvjete«. Socijalisti ubrzo odustaju od uvjeravanja radnika da napuste »Prosvjetu« i učlane se u »Slogu«. Neke zajedničke skupštine kao u 1896. više se ne održavaju. »Prosvjeta« ne uspijeva okupiti veći broj radnika u svoje društvo, uza svu moralnu i materijalnu podršku hrvatskih građana u Beču i istomišljenika u Hrvatskoj.⁴²

•JUGOSLAVENSKO RADNIČKO DRUŠTVO 'DANICA' U GRAZU

Najveći broj jugoslavenskih radnika zaposlenih u Austriji boravi upravo u Grazu. Do osnivanja društva dolazi tek na sredini 90-ih godina. Kao prvo veće mjesto u Austriji, Graz je zapravo grad s kraćim zadržavanjem radnika, prvenstveno zbog male mogućnosti za zapošljavanje. Malobrojna industrija, loši uvjeti rada, niz štrajkova u Grazu i okolnim mjestima te neprestane žalbe austrijskih radnika na njihove teške uvjete rada ukazuju na to da jugoslavenski radnici nisu pristajali da rade pod takvim uvjetima i otišli su dalje.⁴³

⁴¹ »Prosvjeta« je osnovana u studenom 1895. godine.

Niederösterreichische Statthaltereie, Amtskalender 1887—1895; Kroatischer Verein »Prosvjeta« 107070 od 91927, 20. XI 1895. Društvu »Prosvjeta« je »[...] zadaća sve Hrvate u obće u svoj krug primiti, te kao hrvatsko raditi [...]«, *Hrvatski radnik*, 25. VI 1896.

⁴² »Prosvjeta« prima besplatno niz građanskih listova iz Hrvatske i Bosne. U članku o radu društva »Prosvjeta« dopisnik *Hrvatskog radnika* okrivljuje za slab rad nemar odbornika «i uvukavši se nekolicini internacionalaca, počelo je padati. Na izvanrednoj skupštini učinjen je kraj tome [...]«, *Hrvatski radnik*, 25. VIII 1897.

⁴³ Kao ilustracija za rad i boravak jugoslavenskih radnika u Beču, zanimljivo je sjećanje Đure Hadnadjeva o njegovom boravku i radu u Beču od 1905. do 1909. godine. Hadnadjev to opisuje riječima: »[...] U jesen 1905. godine reših se, da pođen na put. Posle dosta dugog i napornog puta stigao sam jedne noći oko 11 časova u taj, tako željeni grad. Po izlasku iz stanice, zbunila me je neobična vreva, i prisustvo silnog sveta. Veliki promet, galama, sve je to na mene tako neobično delovalo, da nisam mogao doći k sebi od čuda. Stojim tako pred stanicom i premišljam. Ne potraje dugo, kada mi pridođe dva čoveka, te me zapitaše: ko sam i šta po zanimanju? Odgovorio sam im, da sam po struci stolarski radnik i objasnih im cilj moga dolaska. Iz razgovora saznao sam od njih, da su također stolarski radnici. Videvši da sam stranac i prvi put u Beču, našli su mi prenoćište i rekli mi: da ih sačekam, jer će me u toku sutrašnjeg dana ponovo potražiti. Sledećeg dana ujutru, potražio me jedan

Društvo je osnovano 1896. godine kada je na sastanku radnika donesen zaključak o njegovom osnivanju.⁴⁴ Molba za odobrenje podnosi se Državnom namjesništvu u kolovozu, a osnivačka je skupština održana 25. rujna.⁴⁵ Pravila su vraćena organizatorima uz primjedbu da ih treba nadopuniti. Društvo, međutim, djeluje godinu dana bez potvrđenih pravila, koja su odobrena tek u kolovozu 1897. godine. Predsjednik je društva »Danica« Blaž Burkeljč, poznati socijalist koji je veoma aktivan u socijalističkom pokretu potkraj 80-ih i na početku 90-ih godina u Zagrebu i kasnije opet 1903. godine.

od njih dvojice i odveo me je u Dom drvodeljskih radnika. Na putu sam od njega, teško razumevajući nemački jezik, mogao razabrati da u Beču već treću nedelju vlada generalni štrajk drvodeljskih radnika, te da nesmeme u toj struci nikakovo zaposlenje primiti. Stigavši u Dom, bio sam veoma srdačno dočekan od tamošnjih drugova. Ali sada je već lakše išlo sporazumevanje, jer je bilo među njima drugova, koji su znali srpskim jezikom govoriti. U domu sam dobio nalog: da se imam javljati svako jutro u 8 časova, kako bi i ja kao štrajkaš primao potporu od 1 krunice za svoje izdržavanje, za sve vreme štrajka s tim, da ukoliko bih našao zaposlenje u kojoj drugoj struci, da ga primim. Revnosno sam posećivao Dom i zadržavao se čitav dan u njemu. Drugovi, sa kojima sam mogao govoriti na maternjem jeziku, objasnili su mi mnogo što-šta iz radničkog, a napose iz sindikalnog života. Gutajući svaku njihovu reč, stekao sam brzo simpatije mojih drugova u Domu tako, da sam kasnije sa starim drugovima išao kontrolisati velike radionice i motriti: da li se nije, možda, našao koji 'štrajkbreher' — i počeo raditi. Za čitavo vreme te kontrole u mome rejonu, nije nigde bio taj slučaj. Najzad se štrajk završio sa 100% uspehom u korist drvodeljskih radnika. Koncem meseca novembra iste godine, održan je u Beču generalni štrajk svih radnika i radnica. Nikad neću zaboraviti te dane. Radništvo je zahtevalo opšte pravo glasa, u čemu je i uspelo još koncem iste godine. Isto tako nemogu zaboraviti 28. novembar 1905. god. Svo radništvo toga dana obustavilo je rad. Nikakvog saobraćaja, niti rada. Svi se radnici sakupili u svojim organizacijama i večeplepnim radničkim domovima, da bi se svi zajedno okupili na određeno zbornom mesto i odande, u velikoj povorci manifestovali za opravdane zahteve radničke klase. Bila je to povorka u kojoj je učestvovalo 300.000 radnika i radnica. U 9 časova ujutru stigli su prvi redovi povorke pred Parlament, a poslednji tek u 4 po podne prošli su pored Parlamenta i time zaključili ovu veličanstvenu manifestaciju. Te večeri održane su na mnogim mestima velike konferencije i zborovi. Iako nije bilo većeg nereda, ipak sam i ja u jednoj gužvi osetio prvi put na svojim ledima kundak žandarmerije, koja je došla da interveniše na jednom mestu gde je izbio mali nered, provociran od neprijatelja radničkog sindikalnog pokreta.

5-og decembra 1905. god. dobio sam zaposlenje u jednoj stolarskoj radionici. Čim sam stupio na dužnost začlanim se u Savez drvodeljskih radnika, socijaldemokratsku partiju i Jugoslavensku slogu. Jugoslavenska sloga okupljala je oko sebe sve slovene pod imenom 'Südslavische Bildungsverein'. Kada sam malo sredio svoje stanje, sve svoje slobodno vreme upotrebio sam na posećivanje svoje organizacije. Na preporuku mojih drugova, upisao sam se u omladinsku večernju školu. Imao sam u početku dosta muka, jer sam vrlo slabo vladao nemačkim jezikom. U školi su predavali najbolje socijalističke vođe. Među njima naročito ističem pokojnog dr Adlera i Šumahera, te i danas živog Rennera. Od svih predavanja naročito mi se sviđjela predavanja za naobrazbu sindikalnih funkcionera, na kojim su predavanjima stekli slušaoci potrebna znanja, koja će im kao funkcionerima u njihovim organizacijama biti od neophodne koristi. Ova su predavanja duboko delovala na mene, i nije bilo sile koja bi me zadržala, da jedno predavanje propustim. U početku završena su predavanja, te sam tako dobio nešto više slobodnog vremena. Sada sam svoje slobodno vreme provodio u Jugoslavenskoj slogi, pevačkom društvu, i pomalo se posvećivao u glumi tj. sudjelovao sam kao diletant u izvođenju raznih pozorišnih dela iz radničkog života. U jesen se ponovo upišem u omladinsku školu, koju sam najzad sa uspehom i završio. Mnogo je lakše išlo sada sa učenjem, jer sam dobro svladao nemački jezik. Po završenom drugom kursu, budem biran za poverenika u svojoj radionici, a nešto kasnije bira me skupština podružnice drvodeljskih radnika u Upravu. Na taj sam način dobio u kontakt sa svima ostalim organizacijama i marljivo radio u svima ostalim radničkim forumima: na jačanju i širenju radničkog pokreta i socijalističke partije. Po nagovoru nekih drugova 1909. god. napustim Beč i preselim se u Budimpeštu [...].*

Spomenica, »Sloboda« 1910, »Radnik« 1935, Novi Sad 1935, 15, 16.

⁴⁴ *Sloboda*, 16. VIII 1896.

⁴⁵ *Sloboda*, 5. VI 1896.

Društvo odmah uzima naziv »jugoslavensko«, vjerojatno zbog toga što su članovi bili većim dijelom Slovenci i Hrvati. Prema pravilima, pisanim na slovenskom jeziku (tiskana su u Grazu), društvo se naziva »Delavsko izobraževalno jugoslavensko društvo 'Danica' u Gradcu (Südslawischer Arbeiter-Bildungsverein »Morgenstern« in Graz).⁴⁶

Društvo je zaista aktivno u svom djelovanju i ubrzo ima svoju knjižnicu.⁴⁷ Broj je članova u pojedinim godinama i stotinu. Četvrtgodišnje, polugodišnje i godišnje skupštine održavaju se redovno, a u međuvremenu uprava društva organizira redovita poučna predavanja. Osnovan je pjevački, a kasnije i tamburaški zbor. Proslavi 10-godišnjice Jugoslavenskog radničkog društva »Sloga« u Beču prisustvuju delegati iz Graza i nastupa tamburaški zbor društva »Danica«.⁴⁸ Proslavu 5-godišnjice rada društvo je obilježilo svečanom sjednicom. Jugoslavenska čitaonica iz Budimpešte poslala je pozdravni brzojav. U osvrtu na 10-godišnjicu rada društva »Slobodna riječ« donosi o društvu, između ostalog, ovo: 'Danica' je kroz cijelo vrijeme bila, možemo upravo reći skoro jedino jugoslavensko radničko društvo, u kojem je život ključao bez prestanka. Ona je neprestano bila na poslu, a u svoje doba — osobito za vrijeme Khuenove strahovlade — ona je bila i važnom potporom radničkom pokretu u domovini. Stoga s osobitom simpatijom smo uvijek pratili rad i život ovog društva, koje i danas liepo radi i napreduje i danas je neprestano potporom u radu oko podizanja radničke klase u domovini.⁴⁹

Što je osobito za 'Danicu' pohvalno jeste to, da se ona nije pretvorila samo u tamburaški klub. Ona od davno već ima svoj dobro uvježban tamburaški zbor, no to ipak nije smetalo da ne zaboravi i na druge svoje zadatke. To je najbolji dokaz, da se sve daje liepo spojiti da bude jedno drugome od koristi, a ne od štete.«

Društvo je u proteklih deset godina održalo 10 godišnjih i 30 četvrtgodišnjih skupština, 120 sjednica odbora i 260 radnih sastanaka, odnosno predavanja.⁵⁰

Sve do 1910. godine društvo nastavlja sa svojim uobičajenim radom, povećavaju se prihodi a i broj članova. Poslije 1910. god. naglo opada broj članova i, naravno, prihodi društva. Osnovni razlog opadanju članstva bila je nezaposlenost, koja je vladala u to doba. Neke manje trzavice u nacionalnom pogledu nisu mnogo utjecale na opadanje članstva. Pokušaj anarhosindikalista da steknu utjecaj u tom društvu odlučno je odbijen.⁵¹

U svibnju 1912. društvo »Danica« održalo je proslavu 15-godišnjice svoga rada. Svečanoj skupštini prisustvuju i delegati drugih radničkih društava iz Austrije i delegati iz nekih jugoslavenskih mjesta.⁵² Izbijanjem prvoga svjetskog rata prestaje rad društva.

⁴⁶ Landesarchiv Graz, Vereins- u. Genossenschaftskataster, Fasc. 53; 23639-896.

⁴⁷ *Sloboda*, 22. II 1900.

⁴⁸ *Sloboda*, 26. VII 1899. *Slobodna riječ*, 24. IV 1906.

⁴⁹ *Crvena Sloboda*, Budimpešta, 10. VI 1903. (Svi brojevi ilegalnog lista Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji, »Crvena Sloboda« nisu bili pristupačni.)

⁵⁰ *Slobodna riječ*, 7. VI 1907.

⁵¹ *Radničke novine*, 24. VI 1908; 30. IV, 13. X i 5. XII 1909; 7. X 1910. *Slobodna riječ*, 22. IV i 3. VI 1912; 12. IX 1913, usp. S. Kesic, n. dj., 484.

⁵² Proslava je održana 27. V 1912; *Slobodna riječ*, 3. VI 1912.

Za svestranu djelatnost društva zaslužni su, prije svega, pojedinci, koji suraduju u osnivanju ili kasnije rade u društvu. Pri osnivanju društva nalazimo Blaža Burkeljca, Etbina Kristana uz niz drugih osoba, poznatih iz radničkog pokreta. Poslije 1897. god. dolazi iz Zagreba u Graz i Radovan Dragović, kasnije jedan od organizatora Srpske socijaldemokratske partije.

Austrijska socijaldemokratska stranka i društvo »Danica«

Jugoslavenski radnici u Grazu uživaju svestranu podršku austrijskih socijalista. Stara tradicija međusobnih kontakata (još iz početka 70-ih godina) između gradačkih i zagrebačkih socijalista, manji grad s manjim brojem stanovništva i radništva (prema tome manjim brojem društava koja osnivaju strani radnici), sve te okolnosti utječu na prisnije odnose između austrijskog i jugoslavenskog radništva. Prvaci austrijske socijalne demokracije za Štajersku osobno sudjeluju u nekim akcijama koje organizira društvo i održavaju predavanja za članove društva.

Još prije osnivanja društva »Danica«, austrijski socijalisti podržavaju akciju za izdavanje radničkog lista na slovenskom jeziku u Grazu. Česte zapljene i austrijskih listova onemogućile su taj zajednički pothvat.⁵³

Jugoslavenski radnici u Grazu članovi su sindikalnih organizacija odgovarajućih struka i aktivno sudjeluju u svim akcijama koje organizira austrijsko radništvo.

Jedan od vođa socijalne demokracije u Štajerskoj Johann Resel govori na protestnoj skupštini jugoslavenskih radnika, održanoj u Grazu 2. srpnja 1903. godine. Resel u svom govoru oštro osuđuje progone u Hrvatskoj.⁵⁴

Na protestnoj skupštini u povodu proglašenja Cuvajevog komesarijata u Hrvatskoj i Slavoniji 1912. godine govorili su austrijski socijalisti Johann Resel i N. Muhitsch.⁵⁵

Austrijski socijalisti drže i niz predavanja za članove »Danice«. Npr., Michael Schacherl drži predavanje o alkoholizmu.⁵⁶

Već na prvoj skupštini jugoslavenskih radnika u Grazu zaključeno je da se održavaju što prisniji kontakti sa austrijskim radništvom.⁵⁷ Takav stav zadržali su jugoslavenski radnici u svim godinama djelatnosti.

Zaslugom jugoslavenskih socijalista u Grazu, radnički listovi u Beogradu i Zagrebu donose niz bilježaka o položaju tamošnjih radnika, tarifnim pokretima i drugim akcijama austrijskog radništva. U pojedinim dopisima mole radništvo u Hrvatskoj za materijalnu pomoć.⁵⁸

U pripremama za generalni štrajk, uz zahtjev za uvođenje općeg prava glasa, sudjeluju i organizirani jugoslavenski radnici. Oni su spremni da stupe u generalni štrajk zajedno s austrijskim radnicima.⁵⁹

⁵³ *Der Beobachter*, Graz, 27. IX 1893.

⁵⁴ *Crvena Sloboda*, 15. VIII 1903; *Radničke novine*, 4. VII 1903.

⁵⁵ *Slobodna riječ*, 22. IV 1912.

⁵⁶ Isto, 31. XII 1903.

⁵⁷ *Sloboda*, 6. II 1896; *Socijaldemokrat*, Beograd, 4. II 1896.

⁵⁸ U vrijeme štrajka stolara u Grazu, dopisnik *Slobode* izvještava: »[...] od prijeko je potrebe, da je u pokretu stojeći radnici i nadalje izdašno podupiru [...]«, *Sloboda*, 15. VII i 2. VIII 1900.

⁵⁹ *Radničke novine*, 15. VI 1906.

Obostranoj suradnji sigurno pridonosi požrtvovan rad članova društva i pojedinci, koji su javno ili polulegalno rukovodili »Danicom«. Blaž Burkeljc poznat je austrijskim socijalistima još iz početka 90-ih godina. Kao delegat krojačkih radnika (odnosno tadašnje ilegalne strukovne organizacije), Burkeljc sudjeluje na nekoliko kongresa Saveza sindikata krojačkih radnika Austro-Ugarske u Beču. U polulegalnim uvjetima rada, upravo su osobni kontakti igrali važnu ulogu.

O svestranoj i ozbiljnoj suradnji društva »Danica« s austrijskim socijaldemokratskim organizacijama svjedoči i ova bilješka: »[...] Društvo je u svezi sa štajerskim zemaljskim savezom, kao i sa soc.(ijal)dem.(okratskom) strankom, podupirajući je član radničkog doma i radničkog gombalačkog društva«. ⁶⁰

»Jugoslavensko radničko društvo 'Danica'« i Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije

Međusobni kontakti članova društva »Danica« sa socijalistima u Hrvatskoj česti su i brojni. Osim dolaska pojedinih socijalista iz Zagreba u Graz, društvo šalje i delegate na razne skupove socijalista u Zagreb.

Proslavi 10-godišnjice lista »Slobode« i Jugoslavenskoj socijalističkoj konferenciji 1902. godine prisustvuje Tomo Bešenić iz Graza. Na svečanoj akademiji u povodu 10-godišnjice »Slobode« sudjeluje i tamburaški zbor društva. ⁶¹

Konferenciji Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, održanoj u Zagrebu 3. i 4. travnja 1904. godine, prisustvuju kao delegati »Danice« Vinko Boček i Aleksa Herceg. O radu svoga društva govori na konferenciji Vinko Boček. Aleksa Herceg zalaže se za izdavanje radničkog lista, koji bi se bavio problemima jugoslavenskih radničkih društava u inozemstvu i predlaže osnivanje posebnog fonda za izdavanje lista. ⁶²

Vitomir Korać održava nekoliko predavanja za članove društva (npr., »O mašinizmu«, »Politički položaj i političke stranke u Hrvatskoj« i »Program Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji«). ⁶³

Čini se da su zagrebački socijalisti posvećivali više pažnje društvu »Danica« nego društvu »Sloga«. Graz je geografski smješten na pola puta između Zagreba i Beča. U slučaju potrebe, odnosno zabrane Socijaldemokratske stranke u Zagrebu, rukovođenje strankom moglo se organizirati u Grazu u sjedištu radničkog društva.

»Danica« održava veze s kulturno-prosvjetnim društvom »Sloboda« iz Varaždina i delegati »Slobode« prisustvuju 15-godišnjici osnutka društva »Danica«. Proslavi prisustvuje i delegat »Kulturno-prosvjetnog društva« iz Maribora. ⁶⁴

Društvo »Danica« osnovano je upravo u doba teških progona socijalista u Hrvatskoj i Slavoniji. Zamišljeno kao oslonac pokreta (strankom se moglo rukovoditi iz Graza posredstvom radničkog društva), ono se više angažira

⁶⁰ *Slobodna riječ*, 7. VI 1907.

⁶¹ Konferencija je često nazivana i »Uskršnja konferencija«, *Slobodna riječ*, 4. IV 1902.

⁶² Neki članovi društva šalju konferenciji i pozdravne brzojave iz Graza, *Slobodna riječ*, 15. i 27. IV 1904.

⁶³ *Slobodna riječ*, 31. XII 1903, i 14. I 1904.

⁶⁴ *Slobodna riječ*, 3. VI 1912.

u pomoći proganjanim socijalistima, iako je u godinama velike krize Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije 1896—1897, društvo tek započelo djelovati i još ne može da se značajnije angažira u pomoći Socijaldemokratskoj stranci u Zagrebu.

Na poziv redakcije ilegalnog socijalističkog lista »Crvena Sloboda«, koji je izlazio (povremeno) u Budimpešti umjesto zaplijenjene »Slobode« i »Nove Slobode« (oba lista je zabranilo Državno odvjetništvo u Zagrebu, u rujnu 1902), uprava društva »Danica« donosi odluku o sazivanju protestne skupštine jugoslavenskih radnika u Grazu.⁶⁵

Na protestnoj skupštini, održanoj 2. srpnja, osuđuje se u rezoluciji »vladavina Kluenovog sistema u Hrvatskoj i izražavaju simpatije hrvatskim drugovima«.⁶⁶

Na početku naredne godine, na skupštini govori (uz članove društva) i Vitoimir Korać iz Zagreba. Oko 100 prisutnih članova prihvatilo je rezoluciju: »[...] Organizirano jugoslavensko radništvo u Grazu, sakupljeno na dogovoru dne 10. I 1904. izjavljuje se solidarnim sa svojim drugovima u Hrvatskoj u njihovoj borbi za oslobođenje radnog naroda iz političkog bespravlja i okova kapitalizma, te zaključuju, da će ih u toj borbi uvijek kako moralno, tako i materijalno podupirati.«⁶⁷

Ubrzo se društvu ukazala mogućnost za pružanje podrške, obećane u rezoluciji 1904. godine. U povodu progona i hapšenja zagrebačkih i osječkih socijaldemokrata u svibnju i lipnju, društvo »Danica« saziva protestnu skupštinu na kojoj su govorili Vinko Boček i Aleksa Herceg. U rezoluciji se osuđuje postupak policije »u Osijeku i Zagrebu na mirno se borećem radništvu, koje se u svojem nesnošljivom stanju borilo za svoje životne potrebe«. Oni stoga »protestiraju energično i odsuđuju nečuveni i barbarski postupak policije, koji izazivlje nemir i ogorčenost u širokim slojevima radnog naroda u toj bespravnoj zemlji i ruši svaki ugled daleko preko granica te potlačene zemlje [...]«. Dalje protestiraju »protiv grubom prekršaju policiji povjerenih zakona, a s razloga, što ovakav postupak policije kao vladinih organa pokazuje obraz nečovječnosti, prošlih, već barbarskih vremena, s razloga, što za rješavanje socijalne nevolje ne smatraju u nikojem slučaju potrebu policije, sabalja, pušaka, kao ni zatvora, globe i progona, već jedino slobodu i politička prava, prisutni za osjeganje mira i reda zahtjevaju sveopće, jednako i trajno pravo glasa, slobodu govora i štampe i udruživanja [...]«.⁶⁸

Na inicijativu društva sazvana je i javna protestna skupština jugoslavenskih radnika u Grazu poslije proglašenja komesarijata u Hrvatskoj i Slavoniji 1912. godine. Na skupštini govore socijalisti iz Graza i Vilim Bukšek iz Zagreba.⁶⁹

Društvo »Danica« uživa svestranu podršku austrijskih socijalista. Ne nailazi ni na veće smetnje od pravaški orijentiranih radnika, kao što se povremeno događalo u Beču.

⁶⁵ *Crvena Sloboda*, 22. X 1902.

⁶⁶ Isto, 15. VIII 1903; *Radničke novine*, 4. VII 1903.

⁶⁷ *Slobodna riječ*, 14. II 1904.

⁶⁸ *Crvena Sloboda*, 7. VII 1905.

⁶⁹ *Slobodna riječ*, 22. IV 1912.

U Grazu je, doduše, 1899. osnovano hrvatsko pjevačko »društvo Slavuj«, ali nije imalo utjecaja na rad društva »Danica«. Spomenuto se društvo, vjerojatno, nije politički angažiralo te se uglavnom bavilo prosvjetnim djelovanjem. »Slavuj« nije uspio okupiti veći broj radnika. Poznato je djelovanje društva do 1907. godine.⁷⁰

JUGOSLAVENSKO RADNIČKO DRUŠTVO U INNSBRUCKU

Podaci o radu toga društva veoma su oskudni. Prema vijestima u »Slobodi«, održana je 25. srpnja 1901. god. skupština hrvatskih i slovenskih radnika u Innsbrucku. Na skupštini je donesen zaključak o osnivanju radničkog društva. Od sedamdeset prisutnih, u društvo se učlanilo trideset i sedam radnika. Članovi novoosnovanog društva obraćaju se uredništvu »Slobode« u Zagrebu i mole da im se šalje spomenuti list.⁷¹

To je, zapravo, jedina vijest o osnivanju društva objavljena u »Slobodi«. Naredne tri godine nije nam za sada ništa poznato o društvu. Na početku 1904. god. ponovljen je pokušaj za osnivanje radničkog društva. Nekoliko radnika, organizatora i osnivača novog društva, napušta Innsbruck u tijeku 1904. i odlazi u Njemačku. Društvo je, vjerojatno, ubrzo prestalo djelovati.⁷²

SAVEZ JUGOSLAVENSKIH RADNIČKIH DRUŠTAVA U INOZEMSTVU

Zamisao o ujedinjavanju svih jugoslavenskih socijalističkih organizacija potječe još iz sredine 90-ih godina. Na osnivačkom kongresu Jugoslavanske socijalnodemokratske stranke 1896. godine u Ljubljani, Ivan Ancel predlaže poseban skup jugoslavenskih i bugarskih socijalista. O tom prijedlogu raspravlja i kongres Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije potkraj te godine. Na kongresu u Ljubljani prihvaćena je i rezolucija o ujedinjenju svih Jugoslavena u jednu stranku.⁷³ U drugoj polovici 90-ih godina prošlog stoljeća pokušavaju jugoslavenski socijalisti pronaći rješenje za što bolju suradnju svih socijalističkih pokreta u vlastitim zemljama, prije svega iz političkih razloga. Jugoslavenska radnička društva, naprotiv, pokušavaju pronaći neki način za intenzivniji rad svojih članova i društava kao takvih, prvenstveno u organizacionom pogledu. U diskusijama se, međutim, istodobno osjeća i težnja za jedinstvom Južnih Slavena. Sva ta društva surađuju, doduše, i sa socijaldemokratskim strankama zemalja u kojima žive i rade i sa socijaldemokratskim strankama, odnosno socijalističkim radničkim pokretom u domovini. Sva društva ipak žele postići neku čvršću organizacijsku osnovu. Uža, organizirana suradnja među društvima ne postoji. Pojedinci ili zborovi

⁷⁰ *Hrvatski radnik*, 10. II 1899, 9. III 1900; *Slobodna riječ*, 8. XI 1907, usp. *Vitomir Korać*, n. dj., 160.

⁷¹ *Sloboda*, 12. IX 1901.

⁷² *Slobodna riječ*, 9. XI 1904. Arhivski izvori i lokalne socijalističke novine nisu nam bili pristupačni, stoga se možemo osloniti jedino na dopise u jugoslavenskim listovima.

⁷³ *Sloboda*, 7. I 1897.

(pjevački i tamburaški) dolaze na neke skupove ili prigodne proslave i najčešće održavaju osobne kontakte s onim društvom u kojem su ranije bili članovi.⁷⁴

Na jednoj od skupština Jugoslavenskog radničkog društva »Sloga«, održanoj uoči osnivačkog kongresa Socijaldemokratske stranke u Sloveniji, Josip Kopač, Erbin Kristan i Nikola Veličković zalažu se za ujedinjenje radničkih organizacija jugoslavenskih naroda. Veličković predlaže izdavanje zajedničkog jugoslavenskog socijalističkog lista.⁷⁵

Konkretniji prijedlozi za ujedinjenje javljaju se tek poslije 1900. god. i odnose se na savez jugoslavenskih radničkih društava u inozemstvu.

Potkraj 1901. god. objavljen je u zagrebačkoj »Slobodi« prijedlog Dragutina T. Vladisavljevića (iz Ženeve) o osnivanju toga saveza. Ubrzo se javlja niz dopisnika iz raznih gradova u inozemstvu, bilo pojedinačno, bilo da izlažu zaključke, prihvaćene u upravi društva. Prijedlozi, objavljeni u zagrebačkoj »Slobodi« i beogradskim »Radničkim novinama« odnose se uglavnom na organizaciju saveza, u koji bi se uključila sva radnička društva u inozemstvu. Često se predlaže da se društva organiziraju kao sekcije saveza, a postoje i ideje o samostalnoj djelatnosti društava sa zajedničkim tajništvom.

Uredništvo »Slobode« u početku se suzdržava od svakog komentara objavljenih prijedloga, ali poziva članove svih društava da se izjasne o tom prijedlogu i odaziv je bio za tadašnje prilike neobično brojan.

Vladisavljević izlaže, naime, već neke konkretne prijedloge o samoj organizaciji, pa čak spominje i naziv budućeg saveza, »Jugoslavenska sekcija Internacionale«. Savez bi obuhvatio i radničke organizacije u južnoslavenskim zemljama, odnosno pokrajinama. Prema Vladisavljevićevom mišljenju: »[...] Federacija jugoslavenskih radnika dakle porodila bi savez radnika: Bugara, Srba, Hrvata i Slovenaca«. Zagrebačka »Sloboda« sa odobravanjem prihvaća, odnosno objavljuje spomenuti prijedlog, bez nekih posebnih komentara uredništva.⁷⁶

Reagirana na poziv o ujedinjavanju društava već ukazuju na uočavanje konkretnih problema s kojima će se morati suočiti organizatori i pojedinci, navode niz poteškoća, premda donose i svoje prijedloge. Zanimljivo je da inicijativu za osnivanje saveza prihvaćaju s velikim oduševljenjem ona društva koja djeluju u državama s malo tolerantnijim režimom prema radničkom pokretu (jugoslavenska radnička društva u Parizu i Londonu), dok se, na primjer, jugoslavenski radnici u Austriji, a ima ih najviše, jedva i javljaju u diskusiji. Za uzdržanost mogu postojati dva razloga: strogi režim austrijskih vlasti ili češći kontakti sa socijalistima u domovini, koji su cijelu akciju smatrali preuranjenom.

⁷⁴ Npr. Viktor Ferštek radi 1897. u Jugoslavenskom radničkom društvu »Sloga«. Kasnije je jedan od osnivača Jugoslavenskog radničkog društva »Naprijed« u Londonu. Vladimir Đurakić govori, 9. XI 1902, na protestnom zboru u Budimpešti, inače radi u Berlinu, i član je društva »Budućnost«. Odatle odlazi u Hamburg i pomaže oko osnivanja Jugoslavenskog radničkog društva »Jednakost«. Đurakić živi neko vrijeme u Nürnbergu i sudjeluje u diskusijama o osnivanju Saveza radničkih društava. *Crvena sloboda*, 22. XI 1902; usp. *Sloboda*, 10. VII i 13. II 1902. O diskusiji Đurakića usp. *S. Kešić*, n. dj., 477.

⁷⁵ *Hrvatski radnik*, 25. VIII 1896.

⁷⁶ *Sloboda*, 24. X, 12. XII 1901; 16. I 1902. Prema navodima V. Koraća, tom je pismu prethodio prijedlog, razmatran na skupštini društva »Svijest« u Münchenu, usp. *V. Korać*, n. dj., III, 150 i *S. Kešić*, n. dj., 475.

Mišljenje pojedinih radničkih društava ipak je bilo presudno. Treba uzeti u obzir i to da Dragutin T. Vladislavljević nije bio radnik (student), premda je imao bliske veze s radničkim društvom »Svest« u Münchenu.

Prvi se u »Slobodi« javlja Pavao Očić, predsjednik »Jugoslavenskog radničkog društva 'Budućnost'« iz Berlina, i upozorava na to da sva ta društva ne mogu imati isti program i organizaciju, jer se nalaze u raznim državama, s različitim zakonima o udruživanju. Prema mišljenju P. Očića, »pravila za strance neće Njemačka nikada dozvoliti, koja su u Francuskoj, u Švicarskoj dozvoljena, a Ugarska, Srbija, Austrija i Hrvatska još manje«. Pavao Očić predlaže zbog toga da tajništvo Saveza jugoslavenskih društava bude u onoj državi u kojoj bi ga vlasti tolerirale. U tom centru Saveza uređivao bi se i list. Pojedina društva, odnosno sekcije zadržale bi svoje programe rada uz suglasnost socijaldemokratskih stranaka u domovini. »Udruženje jugoslavenskih radnika« u Parizu pozdravlja prijedlog o osnivanju Saveza riječima: »Milo nam je ovdje reći, da će naše udruženje biti jedno među prvima, koje će u savez stupiti [...]. Od sada naša će glavna težnja biti: što veća zajednica u radu *sviju* jugoslavenskih udruženja do pravog i potpunog jedinstva.«

Spomenuta zajednica trebalo bi da ima tri tajništva u gradovima u kojima su sjedišta socijaldemokratskih stranaka, naime u Beogradu, Sofiji i Zagrebu. Tako organizirani Savez, prema njihovom mišljenju, mogao bi zastupati jugoslavenski proletarijat u Internacionali.⁷⁷

Vladimir Đurakić iz Nürnberga predlaže niz organizacijskih mjera i program rada Saveza uz molbu »na sve drugove načela socijalističkog da dadu svoje mišljenje te kako bi se ova potrebna ustanova osnovati mogla.«⁷⁸

Uredništvo »Radničkih novina« slaže se s prijedlozima Vladimira Đurakića i preporuča jugoslavenskim radnicima u inozemstvu da prouče taj članak.⁷⁹

Jugoslavensko radničko društvo u Parizu formira posebnu komisiju koja je imala proučiti pravila i dati svoje mišljenje. Prema dopisu u »Slobodi«, čini se da se društvo slaže s prijedlogom.⁸⁰

Ubrzo se, međutim, javlja iz Pariza Đuro Maksimović koji ima suprotan stav i smatra: »[...] Nema spora, stvar je interesantna i treba joj obratiti pažnju, utoliko ukoliko su pokretači same stvari zaboravili da predvide sam tok stvari, od kakve će stvarne vrijednosti biti i utisak činiti na sadanje centru-me pokreta u našim zemljama, Zagreb, Beograd, Sofiju. Pre svega, ne treba sadanja Jugoslavenska radnička društva smatrati kao samostalna politička udruženja čiji rad utiče na javno mišljenje i kao takvim stvarati im sekretarijat za jači rad, ostvariti im centar, predstavništva i tako dalje [...].«

Đuro Maksimović je, poput većine sudionika u diskusiji, svjestan da se precjenjuje uloga i moć društva. Prema Maksimovićevom mišljenju, društva su zapravo sastavni dio radničkog pokreta u matičnim zemljama, pa zbog toga »udruženje jugoslavenskih radnika na strani treba uvek da smatramo kao sekcije jugoslavenskog pokreta, koje imaju za zadatak samo umno obrazovanje

⁷⁷ *Sloboda*, 16. I i 6. II 1902; *Radničke novine*, 1. i 3. III 1902. Usp. S. Kesić, n. dj., 476, 477.

⁷⁸ Vladimir Đurakić je niz godina djelovao u Jugoslavenskom radničkom društvu u Berlinu, stoga i njegovo dugogodišnje organizaciono iskustvo. *Sloboda*, 13. II 1902. Usp. S. Kesić, n. dj., 477.

⁷⁹ *Radničke novine*, 9. II 1902. Usp. S. Kesić, n. dj., 478.

⁸⁰ *Sloboda*, 6. II 1902.

i razvitak solidarnosti među drugovima. Centar njihov mora pak biti uvek na mestu samog pokreta, Zagreb, Beograd, Sofija. Tamo mora biti naš sekretarijat, naše predstavništvo. Oni moraju voditi računa o nama, jer je naša polazna tačka uvek tamo.« Maksimović dalje smatra da bi sva društva morala biti »škole iz kojih treba da se liferuju novi borci za jači pokret».

Dopisnik upozorava i na to da bi osnivanje sekretarijata značilo i novu frakciju u radničkim pokretima jugoslavenskih zemalja. Prema njegovom mišljenju, ne postoje uvjeti za uclanjivanje u Internacionalu. To bi bilo realno jedino u slučaju da se osnuje Savez južnoslavenskih socijaldemokratskih stranaka. Takav Savez sa svojim predstavnikom u Internacionali mogao bi, prema Maksimovićevom mišljenju, koristiti i radnicima u inozemstvu.⁸¹

Dragutin Vladislavljević izradio je i nacrt pravila, nakon što su se u radničkim listovima pojavili prvi znaci oduševljenja. Prema njegovoj zamisli, glavni cilj udruženja treba biti osnivanje sličnih društava u mjestima gdje se nalazi veći broj jugoslavenskih radnika i održavati veze između tih organizacija. Na čelu Saveza treba se nalaziti odbor sastavljen od delegata pojedinih društava. Odbor bi povremeno organizirao kongrese i po mogućnosti izdavao i zajednički list.

Svi oni koji se oduševljavaju osnivanjem saveza ne uzimaju u obzir realne mogućnosti postojanja takve organizacije, jer ih u tom oduševljenju rukovodi želja za jedinstvom južnoslavenskih socijalista u domovini i inozemstvu. Tako jedan od učesnika u diskusiji smatra: »[...] No još jednu odliku ovog saveza treba istaći; dok naši patrioti samo pričaju o bratstvu sviju slovenskih naroda, dotle socijaldemokratski radnici to bratstvo u djelo provode. Vreme je da jednom prestanu šovinistička preterivanja i omraza među narodima, a naročito tako bliskim kao što su jugoslavenski narodi.«⁸²

Bez sumnje, diskusije su donijele i neke konkretne rezultate u odnosu na »buduću« organizaciju. Članovi društva »Svest« iz Münchena predložili su već neku vrstu pravila:

1. Svaki član stupajući u udruženje Jugoslavenskih radnika koji su u Savezu postaje članom sviju Jugoslavenskih radničkih društava;
2. Svaki član polaže pravo na pomoć od 2 fr 50 centima kad iz jedne varoši u drugu otputuje.«⁸³

Ta su pravila, odnosno zaključak, najprije prihvatila jugoslavenska radnička društva u Berlinu, Grazu, Münchenu, Londonu i Parizu. Na jugoslavenskoj socijalističkoj konferenciji u Zagrebu, zaključak prihvaća Jugoslavensko radničko društvo »Sloga« u Beču.

U diskusiju se umiješao i Vitomir Korać i pozdravlja, doduše, inicijativu za osnivanje Saveza, ali navodi i niz argumenata o preuranjenosti toga pothvata, i u materijalnom, i organizacijskom pogledu. Korać navodi da društva obično imaju do 50 članova, često ne prelaze okvire prosvjetne djelatnosti, a ne uspijevaju ni da eliminiraju »takozvana šovinistička društva« u tim gradovima. Zbog niza nerješivih problema u praktičnom djelovanju Saveza, V. Korać se zalaže za što čvršću suradnju između radničkih društava u inozemstvu i

⁸¹ *Radničke novine*, 16. I i 23. III 1902. usp. S. Kešić, n. dj., 477.

⁸² *Radničke novine*, 2. III 1902.

⁸³ *Sloboda*, 13. III 1902.

socijaldemokratskih stranaka u domovini. U tom mišljenju podržava ga i srpska socijalna demokracija.

Stav V. Koraća o preuranjenosti osnivanja Saveza imao je realnu osnovu. Društva su, uglavnom, bila brojčano slaba, morala su se boriti i protiv raznih organizacija, organiziranih na nacionalnoj osnovi (i, uglavnom, uz podršku građanskih krugova u domovini i mjestu boravka). Socijaldemokratske stranke u južnoslavenskom području same se bore s nizom poteškoća, ili u to doba nisu još ni osnovane, pa se od njih ne može zahtijevati tolika angažiranost oko Saveza koliko su neki članovi društava očekivali. Korać se, vjerojatno, nadao da će se moći o svim problemima trezveno razgovarati na Jugoslavenskoj socijalističkoj konferenciji. (U povodu 10-godišnjice lista «Sloboda» održana je svečanost, povezana sa skupom svih delegata.) Jugoslavenskoj socijalističkoj konferenciji, održanoj 30. ožujka 1902. god. u Zagrebu, prisustvovali su, uz ostale sudionike, predstavnici jugoslavenskih radničkih društava iz Beča, Berlina, Graza i Pariza. U svom uvodnom izlaganju, Vitomir Korać ponovo se izjasnio protiv Saveza jugoslavenskih radničkih društava u onom obliku, kako su to ranije predlagali dopisnici u radničkim listovima. U diskusiji sudjeluju gotovo svi delegati društava. Prijedlozi i mišljenja različiti su. U rezoluciji se, između ostalog, preporuča »da se svekolika radnička politička, strukovna i naobrazbena udruženja stave u što življi međusobni saobraćaj. Prva zadaća ovoga kontakta biti će, da se stvori put, kojim će se postići što uža sveza svih radničkih korporacija na slavenskom jugu, kao i onih u inozemstvu (Beč, Graz, Pariz itd.) [...]«. Jugoslavenskim radničkim društvima posebno se preporuča »da međusobno povedu raspravu i nastoje na tome, kako bi moguće bilo pružiti barem kakove materijalne potpore sa slovenskog juga doputujućim pristašama socijalne demokracije, koji ne mogu pripadati ni jednom strukovnom udruženju, ali su i dokaz savjestnoga ispunjavanja svojih dužnosti provideni topoglednim ispravama sa nadležne strane».⁸⁴

Posebno je u rezoluciji naglašena potreba međusobnog informiranja pomoću radničkih listova i raznih brošura i međusobna pomoć uredništava u izdavanju socijalističkog tiska, upotreba latinice i ćirilice i suradnja s naprednom inteligencijom.

Glavni odbor Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije preuzeo je obvezu da će izraditi nacrt u smislu rezolucije, sa svrhom da se uspostavi što bolja međusobna suradnja između jugoslavenskih radničkih društava i čvršće veze među južnoslavenskim socijaldemokratskim strankama. Diskusija se, međutim, nastavlja i poslije konferencije.

Opširan program i način organizacije Saveza predlaže tajnik Jugoslavenskog radničkog društva »Napred« u Londonu, Viktor Ferštek. Zanimljiv je prijedlog V. Feršteka da se »Sloboda« prihvati kao glasilo jugoslavenskih radničkih društava s posebnim prilogom za inozemstvo. Uredništvo »Slobode« primjećuje uz članak da se ne slaže sa svim njegovim prijedlozima. Sa sadržajem dopisa iz Londona ne slaže se ni Josip Vrbić, predsjednik Jugoslavenskog radničkog društva »Sloga«, i zalaže se za izdavanje posebnog lista za radnike u inozemstvu. Mjesec dana kasnije »Sloboda« objavljuje zaključak Jugoslavenskog radničkog društva u Londonu da se prihvaća prijedlog V. Feršteka

⁸⁴ *Sloboda*, 4. IV 1902. Usp. V. Korać, n. dj., I, 155; usp. S. Kezić, n. dj., 478.

o organizaciji Saveza i proglašenju »Slobode« glasilom Saveza društava s posebnim prilogom za inozemstvo.⁸⁵

Politički događaji u tijeku 1902. i naredne godine onemogućuju socijalnoj demokraciji provođenje zaključaka konferencije. Kasnije se stranka angažira na obnavljanju i jačanju radničkog pokreta u zemlji. Jugoslavenska radnička društva isto tako više ne inzistiraju na osnivanju Saveza. Uprave društava angažiraju se, međutim, na pomaganju socijalistima u Hrvatskoj i Slavoniji u doba neprestanih progona i zabrana izdavanja radničkih listova.

Ponovna inicijativa za osnivanje Saveza dolazi poslije dvije godine od Jugoslavenskog radničkog društva »Danica« iz Graza. Aleksandar Herceg, delegat spomenutog društva na konferenciji Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, u travnju 1904, predlaže osnivanje centra jugoslavenskih radničkih društava. Zalaže se i za formiranje tiskarskog fonda, za tiskanje raznih brošura i izdavanje zajedničkog lista.⁸⁶ Socijalna demokracija u Hrvatskoj ne poduzima ništa u smislu prijedloga Aleksandra Hercega. Članovi društva »Danica« usprkos tome pokušavaju oživiti stare inicijative. Na polugodišnjoj skupštini društva, u travnju 1906, odlučeno je da se u »Slobodnoj riječi« i »Radničkim novinama« objavi svim društvima prijedlog za održavanje zajedničkog sastanka na kojem bi se raspravljalo o osnivanju Saveza društava.⁸⁷

Odjek na taj poziv bio je prilično brojan, mišljenja su, međutim, veoma različita. Većina pisama dolazila je direktno upravi društva, pa je samo nekoliko dopisa objavljeno u radničkim listovima. Inicijator te rasprave Stevan Ivanić iz Graza žali se, upravo na osnovu pisama koja je primao od članova, na stanje u tim društvima. »[...] U radničkim jugoslavenskim društvima se tambura. Tamburanje i obdržava ova društva od konačne propasti. [...] Ono što je svesnije pokušava nešto raditi, kad vidi, da se ne da ništa učiniti, da svjesni drugovi, okupljeni u društvu imaju preča posla oko tamburica ili oko karata, ili oko raznih drugih zabludnica i raznih razgovora, odlaze iz društva i prilaze svojim sindikalnim organizacijama.« Stevan Ivanić vidi razlog neradu društava u nedostatku uputa za rad, pa se zalaže za osnivanje Saveza društava kako bi se bar utvrdio neki program rada i poziva sva društva ponovo na diskusiju. Društva su, prema Ivanićevoj mišljenju, potrebna, međutim socijaldemokratske stranke i sindikati ne mogu pružiti »svojim članovima teorijskog klasičnog i socijalističkog obrazovanja u tolikoj meri, koliko zahteva borba proletarijata i njegov zadatak u današnjem društvu [...]«. Zbog toga su, prema mišljenju dopisnika, i osnovana razna radnička prosvjetna društva s ciljem »da daju radniku temeljita sistematska znanja o pojavama u društvu, utvrditi u njemu teorijsko razumevanje klasne borbe i tendencija njezinih, upoznati ga sa ekonomskim gledištem socijalizma i samokritikom društvenom — znači stvoriti od njega borca, agitatora i neustrašivca. Jedino taj razlog može u potpunosti meri da opravda osnivanje jugoslavenskih radničkih društava na strani. Ali ona ne velim sva, ali većim delom, skoro ničim ne dadoše dokaza, da zaslužuju svojim pravilima ponosite reči: prosvjećivanje radnika i širenje svesti.« Čini se da su ti zahtjevi ipak pretjerani. Radnici su željeli da se u slobodno vrijeme sastaju bez nekih obveza.⁸⁸

⁸⁵ *Sloboda*, 5. VI i 10. VII 1902.

⁸⁶ *Slobodna riječ*, 15. IV 1904.

⁸⁷ *Slobodna riječ*, 24. IV 1906; *Radničke novine*, 29. IV 1906.

⁸⁸ *Slobodna riječ*, 12. IX 1906.

Prema mišljenju Stevana Ivanića društva treba da postoje i naglašava: »[...] pa ih smatram čak veoma potrebnim, ali samo u isto vreme dodajem, da onakva kakva su, ne odgovaraju svojoj potrebi.«⁸⁹ Istodobno, autor članka i opravdava takav način djelovanja društva i smatra ga neminovnim »kad se zna da ta društva nastoje u potpuno stranoj, tuđoj sredini, da se ta društva služe tuđim jezikom, da su po tome gotovo izolovana od sredine u kojoj žive i rade, da su odjeljena i odvojena od društva.«⁹⁰

Nezainteresiranost članova pojedinih društava za aktivniji rad opravdava se u dopisu uprave Jugoslavenskog radničkog društva »Budućnost« iz Berlina: »Da jugoslavenski radnici ne smatraju borbu za nužnu, kada ovamo dođu, dolazi otduda, što došavši u Nemačku (ili druge zemlje) naidu na kud i kamo bolji život, lakše dobijanje rada, kraće radno vreme, manju eksploataciju itd.«⁹¹

Svakako su značajno utjecali na ponašanje radnika i bolji uvjeti rada u stranim zemljama, gdje su radnici već izborili neka osnovna prava. Preporuka socijaldemokratskih stranaka u domovini da se radnici uključe u djelatnost socijalističkih političkih i sindikalnih organizacija, svakako je isto pridonijela tome da su društva zanemarivala obrazovni program. Poslije napornog rada, većina je radnika ipak nailazila na neku vrstu utočišta u društvu. Često nailazimo i na naziv »radnički klubovi«, što bi vjerojatno i odgovaralo njihovoj djelatnosti poslije 1900. god., kad su društva (osim organiziranja povremenih akcija) postala više-manje samo stjecište Jugoslavena, radnika u inozemstvu.

Odziv na članke Stevana Ivanića nije toliko poznat da bi se moglo zaključiti kakav je bio stav većine članova jugoslavenskih radničkih društava. Većina je dopisa, naime, upućena direktno inicijatoru akcije, pa nam nisu poznata.⁹² Jugoslavensko radničko društvo »Budućnost« u Berlinu, na primjer, smatra da društva moraju »[...] raditi na unutrašnjem preporodaju svome, moraju postati socijal.(istička) i budu li jednog dana to, možda će i centralizacija biti ostvarena. Jugoslavenska su društva, društva južnog proletarijata, on je stub na kome ona počivaju i uporedo sa rašćenjem klasne svesti na jugu (Srbija, Bugarska, Hrvatska, Mađarska) izdizace se i naše jugoslavenske organizacije na viši kult.(urni) nivo.«⁹³

Stav socijaldemokratskih stranaka u domovini prema pokušaju ujedinjavanja društava ukazuje na to da one više nemaju onaj interes za ta društva kao ranijih godina. Socijaldemokrati iz Hrvatske i Slavouije ne izjašnjavaju se ni za ni protiv osnivanja Saveza i eventualne podrške društvima. Uredništvo »Radničkih novina« smatra da ne može uopće biti govora o nekom ujedinjavanju jugoslavenskih društava. Prema mišljenju uredništva (to je ujedno stav srpske socijalne demokracije), sva društva u inozemstvu potrebna su utoliko da pomognu novim radnicima u pronalaženju zaposlenja. Ne treba gubiti vrijeme u jugoslavenskim društvima jer »jugoslavenski radnici, koji žele da se istinski klasno obrazuju i u istinu postanu ubedeni i sposobni i aktivni

⁸⁹ *Radničke novine*, 30. IX 1906.

⁹⁰ *Radničke novine*, 14. XI 1906.

⁹¹ *Radničke novine*, 26. XI 1906. Usp. S. Kesić, n. dj., 482.

⁹² U pozivu na diskusiju naznačena je adresa društva »Danica« u Grazu, *Napred*, Zagreb, 26. IX 1906; *Radničke novine*, 29. IX 1906. Usp. S. Kesić, n. dj., 482.

⁹³ *Radničke novine*, 26. X 1906.

borci, moraju što punijom snagom ući u sindikalne i u socijalističke organizacije dotične zemlje.⁹⁴

Uredništvo »Radničkih novina«, zapravo, tako zaključuje tu treću i posljednju diskusiju o ujedinjavanju društava.

Socijalna demokracija u jugoslavenskim zemljama, odnosno pokrajinama, već je toliko stabilna da joj neka posebna podrška jugoslavenskih radničkih društava iz inozemstva nije potrebna. Preporuka da se jugoslavenski radnici uključe u političke i sindikalne organizacije u stranim zemljama, ujedno je želja da ti radnici, nakon povratka u svoje zemlje, prenesu svoja iskustva na radničke pokrete u domovini, što se zaista i događalo, premda je bilo i obratnih slučajeva. Nikola Veličković, Radovan Dragović i Dimitrije Tucović i drugi, na primjer, prenijeli su u Srpsku socijaldemokratsku partiju svoja iskustva, stečena u austrijskom i njemačkom radničkom pokretu. U jugoslavenskim radničkim društvima u Austriji djelovali su 90-ih godina, naprotiv, socijalisti iz Slovenije i Hrvatske, koji su svoja ranije stečena iskustva u zemlji prenijeli na društva u inozemstvu.

U svom osvrtu na osnivanje i rad jugoslavenskih radničkih društava u inozemstvu, Stevan Ivanić utvrđuje da su se ona osnivala »iz velike potrebe«. On dalje uspoređuje prilike u kojima su nastala društva s prilikama u doba njegovog prijedloga za osnivanje društava: »[...] Jugoslavenski radnici su tada dolazili iz svojih otadžbina u strane zemlje, bilo radi usavršavanja u radu, bilo trbukom za kruhom, upoznavali su se s radničkom borbom, koja je tada postojala na zapadu. I osnovala su se od svih klasno svesnih jugoslavenskih radnika društva nasuprot nacionalnih šovinističkih društava [...].« »Inteligentniji i razboritiji jugoslavenski radnici brzo su se počeli emancipovati od tih šovinističkih, kretenastih društava, prilazili svojim stručnim organizacijama i radi daljeg prosvjećivanja drugova, koji su neprestano dolazili, osnovali su i radnička naobrazbena društva. Trebalo je u ovim društvima raditi, upoznati Jugoslavene sa interesima njihovim, kao proleterca i borbom koju oni treba da vode i potpomažu. Danas je već drukčije. U svim jugoslavenskim zemljama postoje bujni radnički pokreti — utvrde, da oni pođu onim pravcem, kuda idu i ostali proleterski pokreti.«⁹⁵

U 1906. godini diskusija je završena i društva djeluju kao što su do tada radila. Broj članova ovisi o fluktuaciji radne snage i mogućnostima zapošljavanja. Nezaposlenost u godinama prije rata uzrok je smanjenju broja članova. Izbijanjem prvoga svjetskog rata zabranjena je djelatnost većine društava.

NEKI PODACI O ISELJAVANJU STANOVNIŠTVA

Novi ekonomski odnosi kao posljedica prodiranja kapitalizma u Hrvatsku, najzaostaliju zemlju u Austro-Ugarskoj, stvaraju niz društvenih suprotnosti. Prenapučenost seoskog stanovništva, dioba posjeda i porast članova porodice stvara veliku nezaposlenost među nadničarima. Gradnja željeznica upošljava bar privremeno dio stanovništva, a donekle pridonosi smanjenju nezaposlenosti i izgradnja gradskih naselja. To, međutim, još nipošto ne rješava sve

⁹⁴ *Radničke novine*, 14. XI 1906. Usp. S. Kesić, n. dj., 483.

⁹⁵ *Napred*, 26. IX 1906.

veću nezaposlenost. Industrijski proizvodi sve se više javljaju na tržištu, ugrožavaju sitni obrt i dovode do znatnog smanjenja zanatskih radionica. Sitni obrtnici često su prinuđeni da traže zaradu u industrijskim pogonima ili odlaze u druge zemlje. Nedostatak kvalificirane radne snage i nastojanja vlasnika novih industrijskih postrojenja da sa sobom dovode radnike iz svoje zemlje, smanjuju mogućnosti za zapošljavanje domaćeg radništva. Velika ponuda radne snage a mnogo manja potražnja prinuđava stanovništvo na iseljavanje u strane zemlje ili bar privremeno traženje zaposlenja u inozemstvu. U Hrvatskoj i Slavoniji broj stanovništva bio je u 1880. godini — 1,892.499; u 1890. godini — 2,186.410; u 1900. godini — 2,400.766; u 1910. godini — 2,621.954 stanovnika.

Prema podacima kojima raspoložemo, u Hrvatskoj i Slavoniji se u 1890. godini bavi 89,61% stanovništva poljoprivredom, 0,06% je zaposleno u rudarstvu, 8,09% u obrtu, industriji, trgovini i bankama, 1,22% u javnim službama, i u slobodnim zanimanjima 1,72%. Godine 1890. postotak je nadničara 0,56%, a u 1900. godini povećao se na 1,40%.

Radi traženja zaposlenja u drugim zemljama, napustile su 1890. godine Hrvatsku i Slavoniju 8123 osobe, od toga 2077 poljoprivrednih radnika, 1341 pomoćnog osoblja i 80 osoba kućne posluge. Zaposlenje izvan Hrvatske i Slavonije su u 1900. godini tražile, odnosno privremeno napustile zemlju, 45.682 osobe. Broj privremeno odsutnih zbog zaposlenja bio je u 1910. godini 205.922 osobe.

Iz Hrvatske i Slavonije privremeno je boravilo u Austriji 9629 osoba u 1880. godini, zatim se njihov broj smanjio na 6990 u 1890. godini i ponovo porastao na 10.367 u 1900. godini.

Najveći broj radnika nalazio se na području Donje Austrije, vjerojatno u Beču (kao glavnom gradu te pokrajine), pa je 1880. godine zabilježeno da su na tom području 4634 osobe iz Hrvatske i Slavonije. Nešto je smanjen taj broj u 1890. godini i bio je 4182, a zatim se povećao na 4865 osoba u 1900. godini. Velik broj osoba, zavičajnih u Hrvatskoj i Slavoniji, nisu bili radnici pa je teško utvrditi broj onih, koji su se u pojedinim godinama zaposlili u Austriji.

Nešto manji broj stanovnika iz Hrvatske i Slavonije nalazio se u pokrajini Štajerskoj, odnosno Grazu. Tu je porast osoba u pojedinim decenijama nešto veći. Tako su u Štajerskoj boravile u 1880. godini 3474 osobe, u 1890. godini 4182 osobe, a u 1900. godini 4865 osoba. (Svakako se ne možemo sasvim pouzdati u navedene podatke, jer je gotovo nevjerovatno da je u Donjoj Austriji i Štajerskoj boravio u 1900. godini isti broj stanovnika iz Hrvatske i Slavonije.)

Ti nam podaci pružaju približnu sliku o boravku naših stanovnika u Austriji, a velik je broj upravo onih, koji su bili prinuđeni da traže zaposlenje izvan domovine. Od ukupno iseljenih, odnosno otputovalih iz Hrvatske i Slavonije, u Austriji se zaposlilo 2,57% radnika u 1900. godini.

Velik broj osoba odlazio je i ilegalno, a poslodavci često nisu ni prijavljivali svu zaposlenu radnu snagu. Unutar Monarhije nisu bile ni potrebne posebne dozvole za rad i boravak, pa otpada i ta mogućnost statističkih podataka.⁹⁶

⁹⁶ Statistički godišnjak kraljevine Hrvatske i Slavonije I, Zagreb, 1905, 82, 197, 144—146, 292.

SUMMARY

THE YUGOSLAV LABOUR ORGANIZATIONS IN VIENNA AND GRAZ AND THE ATTEMPT TO FORM THE ASSOCIATION OF THE YUGOSLAV LABOUR ORGANIZATIONS AT THE TURN OF THE CENTURIES

In this short presentation about the Yugoslav labour organizations outside the country the author emphasizes some of their basic characteristics.

In the 1890s organizations of the workers from the southern Slavic territory were founded in Vienna, Berlin, Budapest, Graz, Hamburg, Innsbruck, London, Munich, and other cities. Most of these organizations were called the Yugoslav labour organizations, although some of them had also students, mostly from Serbia, among their members. Most of these organizations were engaged in cultural and educational activities, but at the same time their members were active in professional and political organizations in the city or country where they were living.

Socialists in the native country probably stimulated the appearance of these organizations, because the organizations outside the country had more freedom in their activities. Their work depended largely on the tolerance of the regimes in the European countries. The organizations which were at greater geographical distance were occupied, more or less, with cultural and educational activities, ideological training of the workers and collaboration with similar organizations. The labour organizations in the neighbouring regions of Austria and Hungary accepted more responsible and more difficult tasks, therefore they were in permanent contact with the socialists in the native country. As Vienna was the centre for the workers from Slovenia and Croatia at the beginning of the 1890s, so Budapest was the city where workers from Serbia gathered and acted.

In the present paper the author has tried, on the example of the activity of the Yugoslav labour organizations in Vienna and Graz, to reconstruct the activity of these organizations from the time of their foundation in 1890s to the first world war.

The Yugoslav labour organization »Sloga« in Vienna was formed at the end of 1880s as a choir, but soon it developed into an organization with socialist characteristics and it gathered the workers from the Slavic south. The organization »Danica« in Graz gathered all the South-Slav workers who were socialists. It was founded at the time (1896) when Social Democratic Party in Slovenia was legal, while the authorities tried to ruin the Social Democratic Party of Croatia and Slavonia. Most likely the organization »Danica« should have become the resort for the Croatian socialists and the place from which the labour movement in Croatia should have been managed. As a proof may serve a whole series of actions undertaken by the organization in order to help its countrymen in the period of serious crises.

Analyzing the work of these organizations we can see that some of later leaders of the social democracy on the South-Slav territory had acquired their first organizational experiences and knowledges as the members of these organizations abroad. However, the opposite phenomena also existed, namely a number of labour officials (mainly expelled or refugees) from Zagreb were engaged in the activities of the Yugoslav labour organizations. In the second part of the present paper the author deals in short with the attempt to form the Association of all Yugoslav organizations outside the country. Discussion with suggestions was led in the labour papers. Most of the proposers supported the idea of organizing a common society and asked a better collaboration with the socialists in the native country. They proposed the labour paper »Sloboda«, issued in Zagreb, to become the paper of the Association bringing special supplements for their countrymen abroad. The participants in the discussion expected that the problem of organizing the Association would be solved at the Yugoslav socialist conference in 1902 in Zagreb. But the discussion continued without any concrete results until 1906. The Yugoslav workers abroad expected in vain the support by social democratic parties in their native country.

However, some leaders of the social democracy approved the initiative for the new organization, but they thought this action premature because of many financial and organizational difficulties. There also existed the opinion that the workers abroad should join the socialist labour organizations in the country in which they were living, so they could bring the acquired experiences to their native countries thus contributing to the labour movement. Preoccupied with their own problems, the social democratic parties were not particularly interested in a closer collaboration with the organizations abroad. So these organizations were more or less left to themselves and gradually they lost the political importance they had at the end of the last century.

When the first world war broke up, the activity of the Yugoslav labour organizations in Austria and in other countries in Europe ceased.